

Міністерство освіти і науки України

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Педагогічний факультет

Кафедра початкової освіти та освітніх інновацій

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ
ОСВІТИ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ**

Виконала: здобувачка вищої освіти

ООП «Початкова освіта», спеціальності

013 Початкова освіта, групи ПО-21м

Кочержук Ірина Василівна

Науковий керівник **Білавич Г. В.**,

доктор педагогічних наук, професор

Рецензент **Стинська В.В.**,

доктор педагогічних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Кочержук І.В. Виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на уроках літературного читання. Рукопис. 2025.

Кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти. Карпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2025.

У роботі розкрито теоретичні й методичні засади виховання толерантності молодших школярів засобами дитячої літератури. У першому розділі подано сутність понять «толерантність» і «виховання толерантності», охарактеризовано їхню структуру та психологічні механізми формування в дітей молодшого шкільного віку. Проаналізовано вплив сучасних соціокультурних умов на розвиток морально-ціннісних орієнтацій учнів та визначено педагогічний потенціал дитячої літератури як засобу розвитку емпатії, взаєморозуміння та моральної рефлексії.

Другий розділ присвячено аналізу можливостей художніх творів у формуванні толерантності, окреслено чинники, що впливають на ефективність цього процесу. Показано значущість діалогу за текстом, інтерактивних методів, рольових і творчих вправ, які сприяють осмисленню дітьми моральних ситуацій і формуванню гуманістичних моделей поведінки.

У третьому розділі представлено результати експериментального дослідження: визначено критерії та рівні сформованості толерантності, обґрунтовано ефективність упровадженої програми виховання толерантності засобами дитячої літератури. Практичне значення роботи полягає у створенні рекомендацій для вчителів початкової школи щодо використання художніх творів у формуванні доброзичливості, поваги й уміння конструктивно взаємодіяти з оточенням.

Ключові слова: *толерантність, дитяча література, молодші школярі, виховання, педагогічні умови, гуманістичні цінності.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ.....	11
1.1. Поняття толерантності: сутність, структура та основні характеристики.....	11
1.2. Вплив суспільних викликів на розвиток толерантності в дітей.....	19
1.3. Література як один із чинників формування толерантності здобувачів початкової освіти.....	24
Висновок до 1 розділу.....	30
РОЗДІЛ 2. ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ.....	31
2.1. Чинники формування толерантності в здобувачів початкової освіти засобами дитячої літератури.....	31
2.2. Педагогічний потенціал творів для дітей у контексті виховання толерантності.....	41
Висновок до 2 розділу.....	57
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ ЗАСОБАМИ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ...59	59
3.1. Діагностика рівня толерантності молодших школярів	59
3.2. Упровадження програми виховання толерантності учнів засобами літератури для дітей.....	67
3.3. Результати дослідження.....	81
3.4. Методичні рекомендації педагогам щодо виховання в дітей толерантності.....	83
Висновок до 3 розділу.....	96
ВИСНОВКИ.....	98
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	101
ДОДАТКИ.....	110

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне суспільство потребує особистостей, які здатні жити в гармонії з іншими, поважати культурні, релігійні, етнічні та соціальні відмінності, бути відкритими до діалогу та взаємодії. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання виховання толерантності в дітей молодшого шкільного віку, адже саме в цей період формуються основи моральних цінностей, соціальних норм і моделей поведінки. Одним із найефективніших засобів формування толерантного світогляду є дитяча література, яка допомагає розвивати емпатію, розуміння інших людей та усвідомлення важливості взаємоповаги.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю виховання в юного покоління високих моральних якостей, що сприятимуть створенню гармонійного та демократичного суспільства. В умовах глобалізації, посилення міжкультурних контактів, соціальної мобільності та зростання різноманітності у шкільному середовищі питання толерантності стає ще більш значущим. Відсутність толерантності може призводити до конфліктів, непорозумінь, соціальної напруженості, що негативно впливає як на особистісний розвиток дитини, так і на суспільство загалом. Тому важливо сформувати в учнів навички прийняття інших людей, вміння розуміти й поважати їхні погляди, традиції та цінності.

Дитяча література є одним із найпотужніших засобів впливу на морально-етичний розвиток дитини. Через літературні твори молодші школярі знайомляться з прикладами толерантної поведінки, усвідомлюють важливість співчуття, доброзичливості та взаєморозуміння. Читання художніх творів сприяє розвитку емоційного інтелекту, що є основою для формування толерантності, оскільки допомагає дитині аналізувати почуття та мотиви вчинків інших людей. У сучасній українській та світовій дитячій літературі є багато творів, які відображають тематику толерантності, розкривають проблеми взаємоповаги та культурного різноманіття.

Окрім того, дитяча література є доступним і ефективним педагогічним інструментом, який дозволяє вчителю не лише знайомити учнів із морально-етичними нормами, а й стимулювати їх до обговорення важливих соціальних питань. Включення спеціально відібраних літературних творів у навчально-виховний процес початкової школи сприяє розвитку толерантних установок, що допоможе учням у подальшому житті будувати гармонійні стосунки в колективі та суспільстві.

Таким чином, дослідження виховання толерантності засобами дитячої літератури є важливим як у теоретичному, так і в практичному аспекті. Теоретично воно дозволяє глибше осмислити роль літератури у формуванні моральних цінностей, а практично – сприяє розробці ефективних методик і рекомендацій для педагогів, які прагнуть виховувати в своїх учнях повагу, доброзичливість і відкритість до світу.

Дослідження спирається на основні нормативно-правові документи, що регламентують освітній процес в Україні та визначають основні принципи виховання моральних цінностей у дітей. До таких документів належать Конституція України, яка гарантує рівні права всіх громадян та наголошує на необхідності виховання гуманізму й поваги до прав і свобод людини. Закон України «Про освіту» визначає основні завдання освітньої системи, серед яких є формування громадянської позиції, моральних та етичних норм поведінки. Закон України «Про загальну середню освіту» регламентує виховний процес у школах, підкреслюючи важливість формування толерантності та взаємоповаги.

Державний стандарт початкової освіти передбачає виховання в учнів моральних якостей, серед яких особливе місце займає толерантність [18]. Концепція «Нова українська школа» наголошує на необхідності формування у дітей таких компетентностей, як соціальна відповідальність, відкритість до різноманіття, вміння співпрацювати з іншими [42]. Важливу роль у нормативно-правовій базі відіграють міжнародні документи, зокрема Загальна декларація прав людини та Конвенція ООН про права дитини, які визначають необхідність виховання у дітей поваги до прав і свобод інших людей.

Проблема виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку є предметом досліджень багатьох науковців у галузі педагогіки, психології, соціології та філософії. У сучасній педагогічній науці толерантність розглядається як важливий елемент формування особистості, що впливає на соціальну адаптацію, моральний розвиток та взаємодію дитини з навколишнім середовищем.

Різні аспекти толерантності досліджувалися у працях вітчизняних і зарубіжних учених, які визначають толерантність як здатність людини до прийняття та розуміння культурних, етнічних, релігійних відмінностей. Дослідження акцентують увагу на тому, що виховання толерантності є комплексним процесом, який охоплює як соціально-педагогічні, так і психологічні чинники.

Проблема виховання толерантності у молодших школярів є предметом досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Питання формування толерантності в освітньому середовищі розглядали І. Бех [3, 4], О. Савченко [50, 51], М. Савчин [52], Л. Матвієнко [36], В. Тернопільська [61], які наголошували на важливості соціально-психологічного розвитку дитини, становлення її емоційно-ціннісної сфери, уміння співпереживати й приймати інших.

Значну увагу методичним аспектам виховання толерантності у дітей приділили Н. Побірченко [47], О. Гаврош [9, 10], С. Гридін [15], І. Сухопара [59, 60], Л. Канішевська [24], Т. Качак [25], О. Петренко [44], які обґрунтовують роль казок, оповідань, притч та інших літературних жанрів у формуванні моральних цінностей, розвитку емпатії, гуманістичного світогляду й доброзичливого ставлення до людей.

Особлива увага в наукових працях приділяється ролі дитячої літератури у формуванні толерантності. Вчені зазначають, що літературні твори мають потужний виховний потенціал, сприяючи розвитку моральних якостей, емпатії та соціальних навичок у дітей. У педагогічних дослідженнях аналізуються різні методи використання дитячої літератури для розвитку морально-етичних

якостей молодших школярів, а також вплив художніх текстів на формування позитивного ставлення до людей з різними поглядами, традиціями та життєвими цінностями.

Попри значну кількість наукових досліджень, питання ефективного використання дитячої літератури у вихованні толерантності залишається відкритим. Недостатньо вивченими залишаються практичні аспекти інтеграції літературних творів у навчальний процес, методи формування толерантних установок через літературні тексти, а також рівень впливу художньої літератури на поведінкові моделі молодших школярів. Тому актуальність даного дослідження полягає в необхідності розробки педагогічних підходів та практичних рекомендацій щодо ефективного використання дитячої літератури у вихованні толерантності у молодших школярів.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність використання дитячої літератури в процесі виховання толерантності в здобувачів початкової освіти.

Об’єкт дослідження – процес виховання толерантності здобувачів початкової освіти.

Предмет дослідження – програма виховання толерантності учнів засобами літератури для дітей;

Завдання дослідження:

- проаналізувати поняття толерантності: сутність, структура та основні характеристики;
- обґрунтувати літературу як один із чинників формування толерантності здобувачів початкової освіти;
- схарактеризувати чинники формування толерантності у молодших школярів через дитячу літературу;
- здійснити діагностику рівня толерантності молодших школярів;
- розробити та впровадити програму виховання толерантності учнів засобами літератури для дітей;
- укласти методичні рекомендації педагогам щодо виховання в дітей толерантності.

Для розв'язання дослідницьких завдань використано такі **методи дослідження**:

- 1) теоретичні – аналіз, систематизація та узагальнення наукових ідей для уточнення сутності та структури рухової активності учнів, визначення рівнів, критеріїв та показників досліджуваного феномену;
- 2) емпіричні – спостереження, анкетування, бесіди;
- 3) статистичні — обробки даних, кількісний, якісний аналіз результатів дослідження.

Експериментальна база.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі дитячої літератури як засобу формування толерантності в молодших школярів. Уточнено сутність поняття «толерантність» у контексті морального розвитку дітей, визначено педагогічні умови ефективного використання літературних творів у виховному процесі, розроблено методичні рекомендації щодо інтеграції художніх творів у навчально-виховну діяльність початкової школи. Досліджено вплив змісту дитячої літератури на формування моральних цінностей і толерантної поведінки учнів. Укладено перелік рекомендованих художніх творів для здобувачів початкової освіти задля виховання в них толерантності (див. додаток В), а також перелік тематичних творів для дітей Василя Сухомлинського (див. Додаток Г).

Практичне значення дослідження полягає у розробці методичних рекомендацій для вчителів початкових класів щодо використання дитячої літератури як підвищення рівня виховання толерантності у молодших школярів. Запропоновані педагогічні підходи можуть бути використані в процесі викладання літературного читання, інтегрованих курсів та виховних заходів. Матеріали дослідження можуть слугувати основою для розробки навчальних програм, позакласних заходів та тренінгів з формування

толерантної поведінки у дітей. Результати роботи можуть бути застосовані в практиці початкової освіти, а також у підготовці майбутніх педагогів.

Апробація результатів дослідження.

Представлено результати дослідження на:

1. II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська освіта: виклики, стратегії, технології» м. Дрогобич, 15–16 травня 2025 року. Сертифікат № ВНПК2505/216 тривалістю 15 год./ 0,5 кредиту ECTS.
2. III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку соціальної роботи в Україні та зарубіжжі», м. Івано-Франківськ, 15-16 травня 2025 року. Сертифікат тривалістю 30 год / 0,5 кредиту ЄКТС.
3. Міжнародній науково-практичній конференції з нагоди 30-річчя кафедри педагогіки та освітнього менеджменту імені Богдана Ступарика Карпатського національного університету імені Василя Стефаника “Розвиток неперервної педагогічної освіти за умов воєнного стану в Україні та глобальних викликів”, м. Івано-Франківськ, 13-14 листопада 2025 року.
4. Науково-практичній конференції науковців та студентів з міжнародною участю «Молодь і освіта в умовах викликів ХХІ століття». Івано-Франківськ 19 травня 2025 року. Нагороджена сертифікатом.

Публікації.

Результати дослідження були опубліковані у збірнику наукових праць:

1. Кочержук І., Білавич Г. Виховання толерантності у молодших школярів засобами дитячої літератури. *Розвиток мовної особистості здобувача освіти*. Збірник наукових праць кафедри початкової освіти та освітніх інновацій. Серія «Філологічні науки». Випуск 3. / Упорядник Г. Білавич. Івано-Франківськ, 2025. С. 53-60.
2. Кочержук І., Качак Т. Виховання толерантності у молодших школярів у процесі роботи з дитячою книжкою. Освітня інноватика. *Українсько-польський збірник студентських наукових праць* / за заг. ред. проф. Будник О.Б.; літ. ред. проф. Качак Т.Б. Центр інноваційних освітніх технологій “PNU EcoSystem”. Вип. 5. Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. М., 2023.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загального висновку, списку використаних джерел (68 найменувань), додатків, викладених на 8 сторінках. У роботі вміщено 16 рисунків та 1 таблиця. Загальний обсяг роботи — 123 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

1.1 Поняття толерантності: сутність, структура та основні характеристики

Толерантність є одною з основних цінностей сучасного суспільства, яка забезпечує взаємоповагу та прийняття різноманіття поглядів, переконань, культури та поведінки. Це поняття набуло значення як у особистому, так і в соціальному контексті, формуючи основи для мирного співіснування людей із різними поглядами та ідеями.

Толерантність є предметом вивчення багатьох наукових дисциплін, таких як біологія, політологія, соціологія, психологія та інші, і передбачає характерну спрямованість та тісні міждисциплінарні зв'язки в різних галузях знань. Як загальне поняття, категорія толерантності вперше була введена в 40-50-х роках ХХ століття Френкелем-Брунсвіком, який розумів її як здатність вирішити ситуаційні вимоги та адаптуватися до них [40, с. 89].

У психології толерантність (від лат. *tolerantia* — терпіння) традиційно трактують як пригнічення або зниження реакцій на негативні фактори, що пов'язано зі зменшенням чутливості до їхнього впливу та підвищенням адаптивних можливостей. Як психологічний феномен толерантність має свою історію досліджень у зарубіжних і вітчизняних наукових роботах, часто в контексті супутніх понять, таких як «терплячість», «емпатія», «стійкість», «компроміс» тощо [49].

М. Лещенко вважав, що толерантність є характеристикою особистості, притаманною людям демократичного суспільства, яка проявляється в знайомості про світ і своє місце в ньому, незалежності, відповідальності, а також здатності до емпатії та почуття гумору. Дослідник наголошує на полідетермінованому характері цього феномену, зазначаючи, що «..толерантність навряд чи виникає з однієї якоїсь причини. Це результат багатьох сил, що діють в одному напрямку. Чим більше таких сил (атмосфера в

сім'ї, освітнє середовище, різноманітний досвід, вплив суспільства), тим більш толерантною стане особистість, що розвивається». У цьому контексті він виділяє два шляхи особистісного розвитку — толерантний та інтолерантний. Перший характерний шлях для людей, які почуваються комфортно серед інших, ставляться до них з доброзичливістю та повагою, прагнуть до взаєморозуміння. Толерантна людина має позитивну «Я-концепцію», здатну до компромісу та співпраці. Інтолерантний шлях, у свій час, притаманний людям, які шукають сильну владу, вважають себе іншими та несуть відповідальність на інших [31, с. 20].

У гуманістичній концепції К. Роджерса, як зазначають В. Пісоцький [46], А. Горянська [46] толерантність є важливим аспектом функціонуючої особистості і необхідною умовою її самореалізації та досягнення повноцінного розвитку. Вона передбачає рефлексивність, довіру до себе та інших, свободу вибору та відповідальність за наслідки цього вибору. Толерантність виявляється через відкритість, самодостатність, зрілість і терпимість до інших. К. Роджерс також зазначає, що ймовірними механізмами толерантності є підвищення напруги, подолання перешкод та перехід від дивергентного до конвергентного мислення.

У теорії А. Маслоу ці ж учені зауважують, що толерантність розглядається як важливий чинник психологічного благополуччя, що сприяє особистісному розвитку, свободі та позитивним змінам. Вона забезпечує можливість вибору, сприймати оточуючих без попереджень, дозволяючи людям адаптивно реагувати на змінні умови та демонструвати неагресивну поведінку у взаємодії з іншими [46].

Погоджуємося з думкою В. Пісоцький [46], А. Горянська [46], щодо того, що, відповідно до концепції Е.Фромма толерантність виступає механізмом соціальної творчості, який охоплює емпатію, гнучкість мислення, комунікативну відкритість, альтруїзм та міжособистісну довіру. Вона впливає на важливу роль у запобіганні почуттю відчуття та самотності, що може мати негативні наслідки для людини. Толерантність також сприяє задоволенню

фундаментальних екзистенційних потреб, таких як приналежність, свобода та самоідентичність [47].

У сучасній психології широко розповсюджений підхід, відповідно до якого толерантність розглядається в контексті стресостійкості, як здатність протистояти різним стресовим ситуаціям, фрустраціям та негативним впливам зовнішнього середовища. Така стійкість формується через механізми саморегуляції емоційного стану.

Л. Канішевська та інші вчені зазначають, що толерантна особистість має добре розвинені адаптивні навички та здатність до психологічної резистентності. У концепції Р. Лазаруса та С. Фолкмана толерантність пов'язується з конструктивними копінг-стратегіями, які включають відповідальність, пошук рішень, соціальну підтримку та самоконтроль [24].

Дослідження О. Орловської та інші підтверджують, що толерантність тісно пов'язана з механізмами саморегуляції і покращення психологічного благополуччя. Вона допомагає уникати ризиків, сприяє адаптації в міжособистісному спілкуванні та досягає загального рівня задоволеності життям. У той же час інтолерантність у стосунках провокує конфлікти та негативно впливає на психологічний комфорт особистості [43, с. 159].

У дослідженнях Я. Бережної толерантність розглядається через призму регуляторних функцій як здатність до самоконтролю та управління власним емоційним станом під час спілкування. Як риса емоційної стриманості, толерантність сприяє покращенню міжособистісної взаємодії, розширенню морально-етичного світогляду особистості, заснованого на рівноправному ставленні та повазі до інших, а також на відмові від домінування чи насильства. Однією з ключових характеристик толерантності є її активність, яка визначає прояв людини до внутрішньої рівноваги. Це включає стійкість, витривалість та здатність до конструктивної взаємодії, що передбачає адаптацію до інших, так і власну трансформацію відповідно до результату. Людина з розвиненими толерантними якостями вирізняється відкритістю, демократичністю, повагою і довірою до інших, винищує агресію та психологічний тиск [2, с. 8].

Більшість дослідників виділяє трикомпонентну структуру толерантності, що включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти.

Когнітивний компонент відображає систему знань, умінь і навичок, які сприяють усвідомленню та прийняттю складності, багатомірності та різноманіття світу й соціальних відносин. Він охоплює розуміння суспільства, його моральних і етичних норм, правил поведінки, а також соціально-психологічних механізмів його функціонування.

Центральним елементом цієї підструктури є соціальне мислення, яке, за визначенням І. Моран, є «способом сприйняття і пояснення подій, явищ та станів, які людина може спостерігати в собі та навколишньому світі». Соціальне мислення схильне до децентрації, аналізу ситуацій з різних перспектив, а також розвитку інтелектуальної гнучкості у розумінні культурних цінностей, звичаїв та соціальних норм [40, с. 90].

Як інтегративне утворення, цей вид мислення включає знання про суспільство, міжособистісні взаємодії, відмінності між людьми, а також механізми та сценарії соціальної поведінки. Воно формує адекватні уявлення про соціальні об'єкти та ситуацію, готові прогнозувати їхні наслідки. Розвиток соціального мислення в процесі життєвого досвіду та потреби в соціальних зв'язках сприяє становленню толерантної самосвідомості, що об'єднує гуманістичне орієнтування ставлення особистості до відмінностей між людьми, суспільних процесів та подій у світі.

Емоційний компонент охоплює широкий спектр почуттів і реакцій, які відображають позитивне ставлення до інших, здатність справлятися з емоційним напруженням, терпимість до різноманітних емоційних проявів людини. Він забезпечує усвідомлення власних емоційних станів, а також розуміння переживання інших без роздратування чи надання їм негативного значення.

До цього компоненту належать навички емоційної чутливості, самомотивації та емпатії, а також вміння розпізнавати почуття оточуючих, керувати власним емоційним станом і впливати на емоції інших. На думку А.

Скока, ця складова включає повагу, взаємну довіру та позитивні враження від спілкування з партнером [53, с. 162].

Поведінковий компонент проявляється у вчинках, діях та комунікативній поведінці особистості. Він охоплює практичні навички та можливості, зокрема вміння відкрито й культурно висловлювати власну думку, аргументовано відстоювати свою позицію, домовлятися, узгоджувати різні точки зору та знаходити компроміс у ситуаціях розбіжностей.

На думку В. Б. Деленко, значну роль у структурі толерантності відіграє емпатія. У деяких дослідженнях ці поняття навіть розглядаються як взаємозамінні. Емпатія – це свідоме співпереживання емоційного стану іншої людини, що відображає її почуття в процесі спілкування. Вона є афективним відгуком на переживання співрозмовника, індивідуально опосередкованою здатністю розуміти та перейматися його емоціями [19, с. 80].

Як і толерантність, емпатія базується на механізмах децентрації, що дає змогу зайняти позицію іншого, краще зрозуміти його думку та почуття, а також забезпечує ефективну міжособистісну взаємодію. Відповідно з аксіологічними концепціями І. Бека, Г. Балла, В. Кременя та інших науковців, основою толерантної свідомості є система цінностей. Цінності стимулюють пізнавальні, емоційні та вольові процеси, формуючи цілісну картину світу у свідомості особистості [3, с. 10].

О. Пометун трактує цінності як інтегральне утворення, що відображає суспільну позицію, світогляд і моральні принципи людини. Вони формують систему знань, переконань, почуттів і звичок, які регулюють поведінку та спрямовують її на досягнення компромісу й співпраці. У структурі толерантної особистості ключову роль виконують ідеї гуманізму, альтруїзму та партнерства, прагнення до свободи, а також неприйняття агресії та насильства. Ціннісний компонент є фундаментальним, що дозволяє розглядати толерантність як стійку особистісну характеристику [48, с. 45].

Отже, сутність толерантності можна трактувати як здатність і готовність до прийняття та поваги відмінностей, що стосуються культури, національності,

релігійних переконань, соціального статусу, сексуальної орієнтації та інших характеристик індивідуума чи групи людей.

Толерантність – це важлива якість особистості, яка сприяє гармонійному співіснуванню людей у суспільстві. Вона проявляється у здатності поважати різноманіття думок, культур, традицій та переконань. Основні характеристики толерантності можна простежити через її ключові аспекти.

Н. Губа зазначає, що один із фундаментальних принципів толерантності – це рівність і справедливе ставлення до всіх, незалежно від їхніх індивідуальних чи соціальних відмінностей. Толерантна особистість не допускає підвищеного ставлення або дискримінації за ознаками статі, віку, національності, релігії, соціального статусу чи інших факторів. Це означає визнання прав кожної людини на самовираження, свободу думки та вибір життєвого шляху без страху перед судом чи утиском. Відсутність дискримінації сприяє створенню інклюзивного суспільства, де кожен має рівні можливості для самореалізації, розвитку та особистого зростання [16, с. 100].

Толерантність включає також відкритість до спілкування та взаєморозуміння. Людина, яка є толерантною, не лише визнає право інших на власні погляди, а й готова слухати, аналізувати й розуміти думки, що можуть відрізнятися від її власних. Вміння конструктивного діалогу забезпечує повагу до співрозмовника, стриманість у висловленні власної думки та здатність до аргументованого обговорення без переходу на особисті образи чи конфлікти. Це дозволяє уникати напружених ситуацій, знаходити компроміси та сприяти взаємопов'язуванню між всіма групами людей.

Губа Н. вважає, що толерантність є основою гармонійного суспільства, оскільки вона передбачає не лише прийняття відмінностей, а й активну взаємодію між людьми. Однією з ключових характеристик толерантної поведінки є повага до прав і свободи інших. Це означає не лише гарантування фізичної безпеки кожної людини, а й визнання її прав на вільне вираження думок, вибір переконань, віросповідання та стиль життя. У толерантному

середовищі кожен має можливість залишитися собою без страху бути засудженим або обмеженим у своїх правах [16, с. 97].

Взаємна підтримка та співпраця є важливим аспектом толерантності. Вона сприяє формуванню міцних соціальних зв'язків, заснованих на взаєморозумінні та доброзичливості. Толерантні люди готові до обміну ідеями, конструктивного діалогу, а також до спільних дій заради спільного блага. Завдяки таким принципам толерантність стає не просто ідеєю, а реальною необхідністю щоденного життя, що сприяє зміцненню соціальної згуртованості та взаємоповаги.

Дитина, виходячи з родинного середовища, потрапляє в різні соціальні установи (дошкільний заклад, школа, вищі навчальні заклади), де зустрічається з іншими нормами, цінностями та культурами, і до цього вона повинна бути підготовлена. Вона повинна вміти адекватно й доброзичливо сприймати інших людей, реагувати на нові ситуації, правила і незнайомі події. Саме тому з молодшого шкільного віку важливо формувати у дітей толерантність і терпимість у стосунках з однолітками, старшими та молодшими.

Ми вже зазначали, що існує багато визначених понять «толерантність». У словниках традиційно дається пряме тлумачення – «толерантність – терпимість». Толерантність описується як здатність витримувати негативний вплив різних факторів, поблажливість і терпимість до думок, поглядів, вірувань інших людей. Якщо ж орієнтуватися на класифікацію В. Лекторського та підходи до розуміння толерантності, запропоновані дослідниками В. Величком, О. Гривою, О. Шаровою, можна зробити висновок, що поняття «толерантність» охоплює широкий спектр – від пасивної «байдужості» до активного «розширення власного досвіду та критичного діалогу» [14, с. 220].

Толерантність молодших школярів — це здатність приймати та поважати відмінності між людьми, бути відкритими до інших культур, поглядів, стилів життя та переконань. У молодшому шкільному віці важливо активно формувати у дітей цю якість, оскільки саме в цей період вони взаємодіють з

однолітками, дорослими і, відповідно, мають можливість навчатися правильним соціальним навичкам.

Питання педагогічної толерантності висвітлює С. Добрянська [20]. У своїй статті вона виділила кілька важливих якостей толерантності, крім того, її взаємозв'язок з життям людей у малих групах та розкрила риси як толерантної, так і інтолерантної особистості.

У сучасних умовах важливо, щоб початкова освіта була чинником створення толерантного середовища. У цьому контексті авторитет учителя та його педагогічна компетентність мають служити прикладом для дослідження, допомагаючи виправляти соціальні, моральні та етичні недоліки кожної особистості.

На основі теоретичного аналізу педагогіко-психологічної літератури можна виділити дві групи принципів толерантності, які необхідно використовувати для виховання толерантної особистості в умовах демократизації суспільства [20].

1. Принципи формування толерантного і терпимого ставлення у підростаючого покоління: принцип збереження загальноприйнятих моральних цінностей; принцип поваги до гідності кожної особистості; принцип сприймання кожної людини як унікальної особистості; принцип прилучення до рідної культури та традицій і поваги до культури інших народів; принцип заперечення насильницьких методів вирішення конфліктів; принцип виховання відповідальності за свої вчинки та слова; принцип виховання толерантної свідомості до всього живого, до інших людей і до себе.

2. Принципи гуманізації навчального простору через впровадження ідей толерантності у навчально-виховний процес: принцип гуманізації існуючих методів і форм викладання, навчання та виховання; принцип використання методів навчання та виховання відповідно до вікових особливостей учнів; принцип впровадження нових методів і форм педагогічної діяльності, заснованих на толерантності; принцип взаєморозуміння, взаємодопомоги та взаємозалежності у відносинах «учень-учень» та «учень-

учитель»); принцип виховання та розвитку комунікативних здібностей, як основного чинника розвитку особистості в колективі; принцип створення умов для успіху кожного учня.

Як внутрішні регулятори толерантності та система ставлення до оточуючих у молодших школярів тільки починають формуватися на цьому етапі, доцільно починати цей процес із ознайомлення дітей із сутністю та значенням самих понять.

Отже, формування толерантності у молодших школярів є процесом, який потребує підтримки з боку вчителів, батьків і всього оточення. Позитивний приклад дорослих, використання інтерактивних методів навчання, рольових ігор та групових завдань сприяє розвитку цієї якості у дітей. Толерантність закладає основи для гармонійного соціального розвитку, формування здорових міжособистісних відносин і підготовки дітей до взаємодії в різноманітному світі.

1.2 Вплив суспільних викликів на розвиток толерантності в дітей

Сучасне суспільство стикається з низкою викликів, які впливають на освітній процес та соціалізацію дітей. Військовий стан, впровадження інклюзивної освіти та проблема булінгу створюють нові умови, які вимагають від педагогів особливої уваги до розвитку толерантності у молодших школярів.

Толерантність як ключова соціальна навичка є важливою складовою гармонійного співіснування в суспільстві. Вона передбачає здатність дитини поважати інших, знаходити компроміси та ефективно взаємодіяти в колективі. Проте різноманітні суспільні виклики можуть як сприяти, так і ускладнювати процес формування цієї якості.

Військовий стан, емоційне напруження, тривожність і страх у дітей може вплинути на їхню соціальну поведінку та ставлення до інших. Інклюзивне навчання, спрямоване на створення рівних умов для всіх учнів, потребує особливого підходу до формування толерантності, більшість дітей з

особливими освітніми потребами мають інтегруватися в загальний колектив. Водночас проблема булінгу залишається актуальною, проблема нерозвинених соціальних навичок та попередження може спричинити конфлікти серед учнів.

Військові конфлікти мають значний вплив на психоемоційний стан дітей, формуючи у них відчуття тривоги, страху, невпевненості у майбутньому. Україна зіткнулася з такими викликами ще в 2014 році, коли почалася антитерористична операція (АТО) на сході країни, що згодом переросла у збройний конфлікт із тимчасовою окупацією окремих територій Донецької та Луганської областей. Проте найсерйозніший удар по психічному стані дітей завдало повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. Ці події спричинили масові втрати, руйнування, внутрішню та зовнішню міграцію, що кардинально змінило дитячий світогляд та їхній соціальний досвід.

Війна супроводжується постійним відчуттям небезпеки, втрати стабільності та розлукою з рідними, що створює значний стрес у дітей. Одним із найсерйозніших наслідків є підвищений рівень тривожності та страху, особливо у дітей, які проживають у зонах бойових дій або змушені були евакуюватися. Це може проявлятися у вигляді проблем зі сном, замкнутості, емоційної нестабільності та часткових переживань щодо майбутнього. Залежно від характеру дитини, вона може реагувати на стрес агресивністю або, навпаки, замикатися в собі, демонструючи пасивність та апатію [29, с. 6].

Вимушена міграція та зміна оточення нерідко призводять до труднощів у соціалізації, проблеми у встановлених контактах з однолітками та виникнення почуття ізоляції. Переживання втрати, розлука з друзями та домом можуть викликати депресивні настрої, що негативно впливають на загальний психічний розвиток дитини, її самооцінку та здатність до навчання. Усе це потребує особливої уваги з боку педагогів, психологів та батьків, однак підтримка та створення безпечного освітнього середовища може значно зменшити негативний вплив воєнного стану на психоемоційний стан дітей.

Військовий стан спричинив формування нових соціальних груп серед дітей, кожна з яких має свої особливості та виклики. ВПО діти стикаються з

труднощами адаптації в новому середовищі, відчуваючи ізольованість з боку місцевих однолітків. Діти військовослужбовців перебувають у постійному стані тривоги за своїх батьків, що може відображатися на їхній поведінці та емоційному стані. Особливої уваги потребують діти, які втратили близьких і переживають складний період горя. Важливими є також умови для дітей, які проживають у зонах бойових дій, оскільки вони зазнають постійного стресу, що може вплинути на їхній когнітивний розвиток та соціальну поведінку.

У шкільному середовищі ці групи дітей потребують постійного нагляду з боку педагогів, психологів та самих однолітків, оскільки процес адаптації може супроводжуватися конфліктами, непорозумінням або навіть соціальним відторгненням. Відмінності в звичках, рівні соціального розвитку, мовному середовищі можуть стати бар'єром для толерантного спілкування. Саме тому важливою є робота над формуванням культури взаємоповаги та розуміння у шкільному колективі, що сприятиме соціальній згуртованості та гармонійному розвитку дітей у складних умовах. Шкільне середовище відіграє ключову роль у розвитку толерантності серед дітей, особливо в умовах війни, коли суспільство стикається з викликами, пов'язаними зі змінами соціального стану учнівських кіл.

Інклюзивне навчання є важливим компонентом сучасної освіти, яке сприяє створенню рівних умов для розвитку всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних, когнітивних чи соціальних особливостей. Це дозволяє дітям з особливими освітніми потребами, в тому числі з фізичними чи розумовими особливостями, соціально вразливими дітьми, а також дітей різних культурних та етнічних груп, навчатися разом у загальноосвітньому середовищі. Інклюзія створює можливості для розвитку в учнів не тільки академічних знань, але й соціальний навичок, таких як співпраця, емпатія та толерантність [41, с. 132].

Основна мета інклюзивного навчання — це формування у молодших школярів толерантного ставлення до різноманітності. Коли діти навчаються та взаємодіють з однокласниками, які мають різні потреби та можливості, це сприяє розумінню і прийняттю інших. Вони вчаться співпрацювати в умовах

різноманіття, долати перешкоди і знаходити спільні рішення для різних ситуацій. Це навчає їх більш глибоко розуміти цінність інклюзивності, взаємопідтримки та соціальної відповідальності.

Проте, процес адаптації дітей до змішаних класів може бути складним. Іноді учні з особливими освітніми потребами стикаються з труднощами при інтеграції в колектив, оскільки інші учні можуть не відразу сприймати їх як рівних. Це може проявлятися у вигляді упередження, уникнення або навіть неприязні. Важливою складовою інклюзивного навчання є робота з такими упередженнями, що формують у дітей навичок взаємоповаги та розуміння.

У цьому контексті велику роль виконують вчителі, які повинні працювати над створенням культури активної взаємодії, толерантності та готовності до взаємодопомоги серед учнів. Вчителі можуть використовувати різноманітні інтерактивні методи навчання, які допомагають дітям долати бар'єри та розвивати позитивні соціальні навички. Це можуть бути рольові ігри, групові проекти, тематичні обговорення, на яких учні вчаться працювати в команді, враховуючи інтереси та потреби інших.

Крім того, необхідно проводити спеціальні тренінги, заняття та відкриті діалоги з учнями, батьками та вчителями, щоб краще зрозуміти, як розвивати у дітей здатність до прийняття різноманіття. Усі ці заходи сприяють формуванню позитивного інклюзивного простору, в якому кожна дитина, незалежно від її особливостей, може почуватися комфортно та впевнено. Саме через інклюзивне навчання можна виховати покоління, здатне до толерантного ставлення та підтримувати одне одного в різних життєвих ситуаціях [21].

Булінг, або систематичне цькування, є одним із найбільших загроз для формування толерантності в шкільному середовищі. Він проявляється у вигляді фізичних, психологічних чи соціальних атак на учнів, спрямованих на їхнє приниження, знущання або ізоляцію. Булінг порушує основні принципи шкільної культури — взаємоповаги, підтримки і рівності, що є необхідними умовами для розвитку толерантності серед учнів.

Однією з головних причин булінгу є упередження та неприязне ставлення до «інших». Це може бути спричинено факторами, такими як різниця в соціальному статусі, національності, культурних особливостях, зовнішньому вигляді, гендерній або сексуальній орієнтації. Діти, які мають особливості чи відрізняються від інших у певних аспектах, часто стають об'єктами цькування. Булінг є результатом небажання визнавати рівність прав і гідності учнів, незалежно від усіх їх відмінностей.

Систематичне цькування може мати серйозні наслідки для жертв булінгу. Діти, які цькують, часто втрачають впевненість у собі, відчують ізоляцію, переживають емоційний стрес. Ці фактори не тільки негативно впливають на психічне здоров'я дитини, а й можуть порушити її соціалізацію, знизити мотивацію до навчання і навіть привести до депресії. Унаслідок булінгу постраждалі учні можуть відчувати страх перед школою, що ще більше ускладнює їхній розвиток як особистостей.

Одночасно, булінг є серйозною загрозою для шкільного колективу загалом. У школах де булінг є поширеною проблемою, культура толерантності та взаємоповаги може бути зруйнована. Водночас постраждалі від булінгу учні стають більш вразливими до агресії з боку однокласників, що погіршує атмосферу в класі і створює сприятливі умови для подальших конфліктів [36, с. 87].

Проте боротьба з булінгом може бути успішною, якщо використовувати комплексний підхід, спрямований на формування у дітей навичок толерантної поведінки. Одним із важливих аспектів є просвітницька робота серед учнів, яка повинна включати тренінги з розвитку емпатії, вміння розпізнавати і протидіяти насильству, а також навчання ненасильницької комунікації. Через ці тренінги учні можуть навчитися розуміти почуття інших, виявляти підтримку тим, хто потребує допомоги, а також знаходити конструктивні способи вирішення конфліктів без використання насильства. Боротьба з булінгом є важливим етапом у формуванні толерантної поведінки серед учнів. Це вимагає

зусиль не тільки від педагогів і психологів, а й від усіх членів шкільної громади, включаючи батьків та учнів.

Отже, сучасні суспільні виклики впливають на процес формування толерантності у дітей, створюючи як перешкоди, так і можливості для виховання культури взаємоповаги та співпраці. Військовий стан посилює емоційну напругу, що потребує особливого підходу до формування емпатії та підтримки серед дітей. Інклюзія сприяє розвитку відкритості до різноманітності, але вимагає активної педагогічної роботи для формування відповідності. Проблема булінгу залишається серйозним викликом, що може підривати культуру толерантності в колективі, якщо не проводити профілактичні заходи.

Формування толерантності у дітей можливо завдяки системній роботі педагогів, використанню інтерактивних методів навчання, впровадженню елементів соціально-емоційного навчання та створенню безпечного освітнього середовища, де кожна дитина почувається прийнятою та захищеною.

1.3 Література як один із чинників формування толерантності здобувачів початкової освіти

Формування толерантності у дітей є одним із завдань сучасної початкової освіти, оскільки розвиток здатності до взаєморозуміння та співпраці з іншими людьми, незалежно від їхніх відмінностей, є необхідною умовою для створення гармонійного та мирного суспільства. У процесі навчання та виховання молодших школярів, важливу роль різноманітні освітні засоби, серед яких особливе місце займає література.

Літературні твори дозволяють дітям знайомитися з іншими культурами, традиціями, світоглядами та життєвими ситуаціями, що сприяють розвитку емпатії та розуміння іншої точки зору. Через зустріч із персонажами, які мають різний соціальний, культурний чи національний бекграунд, учні здобувають досвід співіснування в різноманітному світі, де поважають права та свободи

кожної людини. Літературні твори також є важливими інструментами для формування етичних уявлень, розвитку моральних якостей, таких як доброта, справедливість, повага до інших.

Кожна літературна історія є невеликим відображенням реальності, в якій діти мають можливість спостерігати за різними персонажами, що відрізняються різними соціальними ролями, зіштовхуються зі справжніми труднощами та викликами. Ці твори часто описують ситуацію, де герої стикаються з проблемами, що стосуються емоційних переживань, соціальних нерівностей, міжособистісних конфліктів або культурних відмінностей. В результаті цього діти не лише отримують уявлення про різноманіття людських переживань, а й активно залучаються до внутрішнього світу персонажів, співпереживаючи з ними.

І. Лапченко зазначає, що через літературу діти вчаться розуміти почуття інших людей, навіть якщо вони мають інший соціальний статус, національність чи культурні особливості. Історії, в яких йдеться про труднощі, з якими стикаються персонажі через свою відмінність або інші соціальні причини, допомагають дітям краще зрозуміти, що означає бути відкритим і терпимим до людей, які відрізняються від них за своїми переконаннями, етнічним походженням або способом життя [30, с. 237].

Літературні твори сприяють розвитку емпатії — здатності поставити себе на місце іншої людини, пережити її емоції, зрозуміти її вчинки. Діти, читаючи такі твори, вчаться уважно ставитися до емоцій і переживань інших, що є важливими елементом розвитку соціальної чутливості. Це дозволяє школярам формувати у собі повагу до інших, незалежно від їх відмінностей. Вони вчаться розуміти, що кожна людина є унікальною, а взаємоповага є основою для гармонійного співіснування в різноманітному світі.

Літературні твори, що містять елементи різних культур, дають дітям унікальну можливість зануритися в різноманіття традицій, звичаїв, цінностей і поглядів інших народів. Ознайомлення з такими творами сприяє формуванню у дітей розуміння того, що кожна культура має свої особливості. Література дає

змогу познайомити дітей з новими ідеями та уявленнями, допомагаючи розвивати відкритість до різноманітних культурних проявів.

Наприклад, казки, оповідання та вірші різних народів можуть стати ефективними інструментами для пояснення дітей різниці в культурних підходах до певних аспектів життя — відмінностей у мовах, традиціях, святкуваннях та ін. Ці твори допомагають дітям побачити, що незважаючи на зовнішні відмінності, всі люди мають подібні базові потреби та прагнення, і що взаєморозуміння між культурами сприяє більшому гармонійному співіснуванню. Учні вчаться бачити в інших людях не лише те, що їх відрізняє від них, а й те, що об'єднує. Це є основним аспектом формування толерантності — здатності поважати чужі погляди, традиції і звички, що є основою для створення більш відкритого і мирного суспільства.

У літературних творах цінності виражаються через позитивні вчинки, добрі наміри персонажів, ситуацію, в яку вони потрапляють, і намагаються правильно діяти. Це також авторські роздуми та натяки, які направляють читача. Хороша книжка має значний вплив на розум і емоції людини, сприяючи розвитку позитивних якостей особистості. Завдяки читанню художніх творів діти знайомляться з іншими аспектами життя людей, з моральними нормами поведінки, відносинами між людьми, історією рідного краю, місцями в історії та народними традиціями. Вони поглиблюють свої знання про природу, тварин і навколишній світ, вчаться розуміти красу і силу слова, а також ознайомлюються з культурними здобутками інших народів. Як зазначає Н. Побірченко: «Читаючи художню літературу, дитина вчиться оцінювати життєві явища, об'єкти живої природи, і на цій основі сприймає і оцінює красу навколишнього, красу людських почуттів, осмислює дієвість з погляду загальнолюдських цінностей» [47, с. 9].

Літературні персонажі, які демонструють толерантність, доброту та відкритість, можуть стати зразками для дітей. Герої, які переживають труднощі, але не втрачають віри в людську гідність і поважають права інших, мають величезний вплив на розвиток моральних орієнтирів у дітей.

Наприклад, персонажі, які показують приклади співчуття до осіб з інвалідністю, різних соціальних груп чи расових відмінностей, можуть стати для дітей великими прикладами того, як потрібно ставитися до людей, незважаючи на їх відмінності. Важливо, щоб у літературі було представлено більше таких образів, оскільки вони сприяють формуванню у дітей здатності до співпереживання та прийняття різноманіття.

Літературні твори відкривають можливості для обговорення важливих соціальних тем у класі, таких як рівність, справедливість, дружба, повага до прав інших. Діти, читаючи літературні твори, часто ставлять питання, що стосуються моральних і етичних проблем. Ці питання можуть стати основою для обговорень у класі, що дозволяє дітям формулювати власну думку, висловлювати свої погляди і чути погляди інших.

Обговорення соціальних питань через призму літератури дає можливість дітям краще розуміти складність соціальних відносин і важливість толерантності в цих відносинах. Обговорення можуть включати як соціальні теми на кшталт рівноправності, так і питання взаємодії між людьми з різними соціальними групами або з реальними поглядами на життя.

Літературні твори, що містять складні моральні та етичні питання, також допомагають розвивати у дітей критичне мислення. Діти вчаться аналізувати поведінку персонажів, вибирати між ефективними варіантами вирішення проблеми та оцінювати наслідки своїх рішень.

О. Орловська вважає, що для ефективного використання літератури як інструмента формування толерантності необхідно включати в навчальний процес завдання та активності, які сприяють осмисленню прочитаного. Це можуть бути різноманітні форми роботи: групові дискусії, творчі завдання, рольові ігри, де діти можуть відчувати себе на місці героїв літературних творів, аналізувати свої вчинки та приймати рішення з позиції толерантності [43, с. 159].

Для цього важливо вибрати такі твори, які не лише враховують вікові особливості дітей, але й допомагають розкрити основні ідеї толерантності.

Також вчителі можуть залучати дітей до створення власних творів, де вони описують ситуацію, що стосується проблем толерантності, та пропонують шляхи їх вирішення.

Читання книг відкриває перед кожною людиною невідомий світ. Важливо, щоб процес читання став активною діяльністю, що стимулює у свідомості дитини виникнення самостійних думок, спостережень і порівнянь. Читання сприяє розвитку інтелекту, таких як спостережливість, пам'ять, творча уява та логічне мислення. Одним із перших кроків до формування національної свідомості та засвоєння духовних цінностей з раннього віку є ознайомлення з багатством українського фольклору. Адже усна народна творчість втілює народну мудрість, національну психологію, історію, моральні та правові норми.

Казки є першими літературними творами, з якими знайомляться діти. Вони допомагають відрізнити добро від зла, розвивати співчуття, справедливість та здатність розуміти інших.

В. Б. Деленко вважає, що українські народні казки, такі як «Колобок», «Ріпка», «Кривенька качечка», демонструють важливість взаємодопомоги, єдності та поваги до інших. Вони навчають дітей, що співпраця та підтримка є основою гармонійного життя в суспільстві. Світові казки, зокрема «Гидке каченя» Г. К. Андерсена та «Попелюшка» Ш. Перро, формують толерантне ставлення до людей, які відрізняються від інших. Вони показують, що зовнішні особливості чи соціальний статус не найважливіші цінності людини, а справжня краса відбувається у внутрішньому світі та добрих вчинках [19, с. 78].

Байки є особливим жанром літератури, завдяки яким діти усвідомлюють соціальні норми та моральні принципи через алегоричні образи тварин, рослин або вигаданих персонажів. Байки формують у дітей розуміння справедливості, відповідальності та чесності. Наприклад, у творах Леоніда Глібова висміюється хитрість і облудність, а персонажі його байок навчають, що добро та чесна праця завжди приносять гідні плоди. Байки Езопа мають глибокий повчальний зміст і становлять основу етичної поведінки.

Оповідання та повісті, що розповідають про шкільне життя, пригоди дітей у різних соціальних умовах, розширюють світогляд молодших школярів, сприяють розвитку їх емоційного інтелекту та формують толерантність. Такі твори навчаються співпереживати, приймаючи відмінності в характерах і зовнішності, а також підтримувати дружні відносини. Василь Сухомлинський у збірці «Серце віддаю дітям» розповідає зворушливі історії, що навчають доброти, милосердя та співчуття. Його твори допомагають дітям зрозуміти важливість допомоги ближньому, чесності та гуманного ставлення до людей. Астрід Ліндгрен у повістях «Малий і Карлсон» підкреслює важливість прийняття людей такими, якими вони є, незалежно від їхніх зовнішніх чи поведінкових особливостей.

Поетичні твори відіграють важливу роль у розвитку емоційної сфери дитини, формуючи її світогляд, моральні цінності та культуру мовлення. Через риму, метафори та художні образи вірші допомагають дітям глибше відчувати навколишній світ, розуміти свої почуття та емоції інших людей.

Вірші навчають дітей доброті, повазі, любові до рідної культури та традицій. Наприклад, поезія Тараса Шевченка («Садок вишневий коло хати») сприяє вихованню любові до Батьківщини, рідної мови та національної ідентичності. Твори Ліни Костенко, Грицька Бойка, Василя Симоненка звертаються до тем доброти, чесності, співчуття, справедливості, що допомагають дітям формувати позитивні моральні орієнтири [19].

Окреме місце у вихованні толерантності займає інклюзивна література, яка знайомить дітей із персонажами, які мають особливі потреби або відрізняються за своїми життєвими обставинами. Такі книги допомагають молодшим школярам усвідомити важливість рівності, взаємоповаги, співчуття та підтримки кожної людини.

Наприклад, книга Р. Дж. Паласіо «Диво» розповідає про хлопчика з особливостями зовнішності, який стикається з труднощами соціалізації, але завдяки доброті та дружбі долає бар'єри. Ця історія вчить розумінню, що всі люди унікальні та заслуговують на повагу.

Отже, література є потужним інструментом для формування толерантності у здобувачів початкової освіти. Через читання літературних творів діти розвивають емпатію, здатність розуміти і поважати інші культури та погляди, а також зміцнюють навички соціальної чутливості, які є необхідними для створення гармонійного та справедливого суспільства.

Висновок до 1 розділу

У першому розділі роботи було проаналізовано теоретичні основи виховання толерантності у здобувачах початкової освіти.

Аналіз поняття толерантності дав можливість зрозуміти її сутність, структуру та основні характеристики. Толерантність у молодшому шкільному віці проявляється через повагу до інших, вміння приймати відмінності, співпереживання та конструктивну взаємодію з оточенням.

Окрему увагу було приділено впливу суспільних викликів на формування толерантності у дітей. Глобалізаційні процеси, соціальні зміни, зростання різноманітності суспільства та інформаційний простір значною мірою впливають на світогляд молодших школярів. Саме тому сучасна освіта має формувати у дітей гнучкість мислення, емпатію та повагу до інших культур і традицій.

Одним із ключових чинників виховання толерантності виступає література. Художні твори формують моральні цінності, допомагають дітям зрозуміти соціальні норми та навчитися різноманітності. Розглянуто роль казок, байок, оповідань, поезії та інклюзивної літератури у формуванні таких якостей, як емпатія, взаємоповага, розуміння та підтримка.

Таким чином, толерантність є важливою складовою соціалізації молодших школярів, а виховання цієї якості потребує комплексного підходу. Літературні твори, педагогічні методи та врахування соціокультурних факторів відіграють визначну роль у формуванні толерантної особистості в умовах сучасної початкової освіти.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ

2.1. Чинники формування толерантності в здобувачів початкової освіти засобами дитячої літератури

У сучасному суспільстві, яке дедалі більше орієнтується на принципи демократії, гуманізму та поваги до прав і свобод особистості, виховання толерантності стає однією з головних цілей системи освіти. Особливо актуальною ця проблема є у контексті початкової школи, оскільки саме в молодшому шкільному віці відбувається інтенсивне формування особистості дитини, її моральних установок, норм поведінки, ставлення до інших людей. Саме в цей період закладаються основи майбутніх міжособистісних стосунків, соціальної активності, емпатії та здатності до мирного співіснування.

Одним із найефективніших інструментів формування толерантного ставлення до світу в молодших школярів є дитяча література. Через художні образи, сюжетні ситуації, персонажів і моральні дилеми, що подаються в доступній і захопливій формі, діти мають змогу не лише пізнавати навколишній світ, а й осмислювати базові цінності: добро, справедливість, повагу до іншого, прийняття відмінностей.

Толерантність формується під впливом цілого ряду чинників, серед яких провідну роль відіграють зміст літературних творів, педагогічні підходи до їх викладання, характер взаємодії вчителя з учнями, а також загальна атмосфера шкільного середовища. Дитяча література, будучи інструментом емоційного впливу, дозволяє звернутися не лише до розуму, але й до почуттів дитини, викликаючи співпереживання, бажання допомагати, розуміння цінності людської різноманітності.

Зміст дитячих літературних творів як чинник формування толерантності у молодших школярів розглядається як один із найважливіших елементів виховання гуманістичних цінностей у дітей. Саме через змістовне наповнення

творів дитина отримує моральні орієнтири, розширює свої уявлення про добро і зло, вчиться емпатії, співпереживанню, повазі до інших. Зміст літературних текстів, збагачених образами справедливих героїв, ситуаціями морального вибору, прикладами толерантної поведінки, безпосередньо впливає на становлення особистості дитини та її етичної свідомості.

Науковці підкреслюють виховний потенціал дитячої літератури як потужного засобу формування гуманістичного світогляду. Зокрема, О. В. Столярєнко вважає, що саме казки, оповідання, байки та повісті для дітей сприяють емоційно-моральному розвитку школярів, оскільки вони містять елементи, що стимулюють дитину до співчуття, милосердя, готовності приймати іншого таким, яким він є [55, с. 248].

На думку І. Д. Бєха, формування толерантності як риси особистості відбувається не шляхом прямого інструктування, а завдяки впливу соціально-морального контексту, в якому дитина переживає емоційно забарвлені ситуації. Дитяча література створює саме такий контекст — через описи життєвих ситуацій, поведінки героїв, конфліктів, які вирішуються на основі моральних принципів [3, с. 10].

Наприклад, у казці Г. К. Андерсена «Гидке каченя» порушується тема відчуження, неприйняття та подолання упереджень. Герой проходить через осуд і приниження, але зрештою знаходить своє місце у світі, що навчає дітей цінувати індивідуальність і поважати відмінності. У творах В. Сухомлинського, таких як «Красиві слова і красиве діло», «Серце віддаю дітям», діти вчать милосердю, доброзичливості, важливості морального вибору. Оповідання О. Буцєня часто зосереджені на моральних переживаннях дітей, показують важливість щирості, дружби, прийняття.

Образно-емоційний вплив літератури є надзвичайно важливим чинником у формуванні толерантності у молодших школярів. Дитина в початковому віці надзвичайно емоційно сприймає світ, і саме завдяки літературі вона має змогу переживати глибокі почуття разом із героями творів, поринати у вигадані, але дуже близькі їй життєві ситуації. Емоційний зв'язок із персонажами стає

основою для ідентифікації себе з тими, хто чинить добро, захищає слабких, виявляє доброту, милосердя, толерантність.

Позитивні образи у творах дитячої літератури створюють морально-емоційні моделі поведінки, які дитина прагне наслідувати. Через співпереживання герою, який, наприклад, зазнає несправедливого ставлення через свою інакшість, дитина не лише розвиває емпатію, а й формує здатність до прийняття іншого — незалежно від його зовнішнього вигляду, культури, способу мислення чи фізичних можливостей.

Науковці підкреслюють, що саме образно-емоційне сприйняття тексту є головною умовою глибокого морального впливу на дитину. Так, М. І. Пірен [45] зазначає, що здатність до співпереживання, яка розвивається в процесі читання художніх творів, є підґрунтям для формування емоційного інтелекту, зокрема емпатії, що є центральною рисою толерантної особистості. Л. І. Матвієнко стверджує, що розвиток гуманних почуттів у дитини, зокрема співчуття, доброзичливості, терпимості, починається з емоційного відгуку на прочитане — саме через літературні образи діти вчаться розрізняти добро і зло, виявляти симпатію до добродішних героїв [36, с. 85].

Наприклад, у казці «Гидке каченя» Г. К. Андерсена дитина переживає біль і самотність головного героя, який страждає через неприйняття і знущання. Ця історія не лише викликає співчуття, а й сприяє усвідомленню цінності індивідуальності та необхідності приймати іншого таким, яким він є. У повісті «Маленький принц» А. де Сент-Екзюпері розкриваються тонкі емоційні переживання героя, що навчають дітей любові, відповідальності, вмінню цінувати невидиме — глибокі людські почуття.

Образно-емоційний вплив літератури несе в собі глибокий виховний потенціал. Завдяки емоційно насиченим сюжетам і сильним художнім образам, діти початкової школи не лише пізнають моральні норми, а й починають емоційно проживати їх, формуючи важливі якості — співчуття, емпатію, здатність до прийняття та розуміння інших. Це, у свою чергу, є підґрунтям для формування у них толерантного ставлення до оточуючого світу.

Педагогічне керівництво читанням є одним із ключових чинників формування толерантності у молодших школярів через дитячу літературу. Сам процес читання художнього твору — це не лише ознайомлення з текстом, але й складний пізнавально-емоційний акт, який вимагає усвідомлення морального сенсу, розкриття образів героїв, осмислення їхніх вчинків. У цьому процесі надзвичайно важливою є активна участь учителя, який виступає як посередник між текстом і дитиною, спрямовуючи сприйняття учня, актуалізуючи його особистий досвід та розширюючи морально-ціннісні уявлення.

Саме вчитель створює умови для емоційного залучення дитини до художнього твору, сприяє формуванню особистої позиції, стимулює до роздумів, рефлексії, формування морального вибору. Це досягається через систему запитань до тексту, обговорення, інсценізацію, моделювання ситуацій, створення власних висловлювань і навіть порівняння із реальним життям.

На думку Г. Токмань, педагог має не лише навчити дитину читати, а й допомогти їй осмислити прочитане, пов'язати події з особистим досвідом, сформувати ставлення до поведінки героїв. Саме вчитель розвиває у дітей здатність до моральної оцінки, толерантного мислення, критичного осмислення вчинків персонажів та себе самого. Г. Токмань також підкреслює, що педагогічне супроводження читання у молодшому шкільному віці є ключем до формування у дитини гуманістичного світогляду та соціально прийнятної поведінки [63, с. 32].

Наприклад, після прочитання оповідання В. Сухомлинського «Найкрасивіше і найпотворніше», учитель може ініціювати обговорення на тему зовнішньої та внутрішньої краси, запропонувати дітям висловити свої думки: *«А як би ви поставилися до героя, якби він був вашим однокласником?»*, *«Чи може красива зовнішність приховувати недобрі вчинки?»*. Такі запитання не лише спонукають до аналізу тексту, а й допомагають сформувати моральну позицію та розвивають уміння співпереживати [57].

Педагогічне керівництво читанням перетворює літературний твір на засіб глибокого морального виховання. Учитель допомагає не просто «прочитати»

історію, а прожити її, переосмислити, знайти в ній особистісні сенси. Завдяки цьому діти не лише засвоюють поняття доброти, поваги, справедливості, а й вчаться практично застосовувати їх у власному житті, що є основою формування толерантної особистості.

Використання інтерактивних методів під час роботи з текстом є потужним чинником формування толерантності у молодших школярів. Такий підхід дозволяє не лише краще зрозуміти зміст літературного твору, а й глибоко прожити його емоційно, розвинути емпатію, сформувати позитивне ставлення до інакшості та інших культурних, соціальних чи особистісних проявів.

Інтерактивні методи — це активні форми навчання, які передбачають залучення учнів до процесу пізнання через взаємодію з текстом, учителем і однокласниками. Це можуть бути рольові ігри, драматизація, інсценізація, дискусії, робота в парах і групах, проєктна діяльність, створення ілюстрацій до творів або альтернативних фіналів, які дають змогу дитині проявити себе, зануритись у внутрішній світ персонажа, подивитися на події з іншої точки зору.

На думку О. Пометун, інтерактивне навчання є ефективним засобом розвитку ціннісного ставлення до інших людей, оскільки дозволяє учням висловлювати власні думки, слухати інших, враховувати різні погляди, що є основою толерантного спілкування та взаєморозуміння. Через діалог і співпрацю діти вчаться не лише слухати, а й чути, не просто висловлюватися, а формулювати думки з урахуванням почуттів і позицій інших [48].

Наприклад, під час інсценізації казки або оповідання, де один із героїв має відмінності (наприклад, фізичну ваду, незвичну зовнішність чи іншу національність), учень, який виконує роль цього героя, має змогу в буквальному сенсі «прожити» його емоції, відчути самотність, образу, бажання бути прийнятим. Такий досвід формує глибше розуміння того, як важливо бути добрим, відкритим і приймати інших такими, якими вони є.

Одним з популярних методів є «гаряче крісло», в якому учень сідає на «гаряче крісло» і відповідає на запитання своїх однокласників від імені

персонажа. Цей метод дозволяє глибше зануритися у внутрішній світ героя, його переживання, мотиви та логіку вчинків. Наприклад, якщо учень грає роль персонажа з іншим світоглядом, йому доведеться обґрунтувати свою позицію. Це не лише розвиває навички критичного мислення, а й допомагає іншим учням зрозуміти інакшість, що є основою толерантного ставлення до інших поглядів.

Ще одним корисним методом є «Кола Вена», коли учні порівнюють поведінку, риси характеру або вчинки героїв, що допомагає знаходити спільне та відмінне між ними. Наприклад, порівнюючи героїв, які демонструють доброту і взаєморозуміння, і тих, хто проявляє нетерпимість, учні можуть розглядати наслідки таких вчинків. Це дозволяє не тільки краще зрозуміти моральні уроки твору, але й розвивати навички аналізу та поваги до різноманіття.

Мозковий штурм або дискусія за темою твору є ще одним способом розвитку критичного мислення та толерантності. Обговорення моральних дилем, які виникають у творі, сприяє пошуку рішень, спільному розв'язуванню проблем і виявленню власних переконань. Наприклад, коли учні обговорюють, чому головний герой не зміг прийняти нового учня з іншої країни, вони мають можливість подумати над шляхами порозуміння та вирішення конфлікту, що формує у них вміння долати стереотипи і відкритість до нових культур [49, с. 45].

Створення альтернативного завершення твору допомагає дітям переосмислити конфліктні ситуації через призму толерантності. Учні можуть уявити, як би змінилася історія, якби герої виявили більше співчуття, поваги до інших, що формує у них усвідомлення важливості таких цінностей у реальному житті. Наприклад, змінюючи фінал казки, де герой вирішує пробачити чи допомогти іншому, незважаючи на образу, учні розвивають навички співчуття та взаємопідтримки.

Щоденник емоцій або рефлексивна вправа дозволяють дітям після прочитання твору зафіксувати свої емоції, думки і переживання, що виникли

під час читання. Це допомагає учням глибше усвідомити власні почуття та ставлення до ситуацій, пов'язаних із неприязню чи дискримінацією. Записуючи свої емоції, діти краще розуміють, чому виникають певні почуття, і як вони можуть змінити своє ставлення до інших.

Використання інтерактивних методів підсилює емоційно-моральне сприйняття літератури, сприяє розвитку навичок комунікації, співпраці, співпереживання, а отже, є надзвичайно дієвим інструментом у формуванні толерантної поведінки в молодшому шкільному віці. Завдяки такому підходу дитина не лише читає твір, а й живе ним, вчиться відчувати іншу людину, бачити її унікальність і цінність, що є основою гуманістичного виховання.

Мовно-етичний компонент є важливим аспектом у формуванні толерантності, оскільки культура мовлення безпосередньо впливає на спілкування між людьми та взаєморозуміння. Виховання толерантності неможливе без розвитку вміння виражати свої думки ввічливо, коректно та шанобливо. Читання літературних творів є важливим засобом, через який діти засвоюють зразки етикету, вчать конструктивно вирішувати конфлікти та висловлювати свої думки без агресії [35, с. 117].

У дитячій літературі мовно-етичний аспект виражається через використання героїчних образів, які демонструють етикет та шанобливе ставлення до інших людей. Такі твори формують у дітей уявлення про важливість правильного, доброзичливого спілкування, яке не веде до конфліктів, а, навпаки, сприяє розумінню і прийняттю інших точок зору. Це дозволяє дітям зрозуміти, як важливо будувати стосунки на взаємоповазі, особливо коли мова йде про різноманітність поглядів, характерів та культур.

На думку психолога і педагога С. Яланської, мовна культура є основою міжособистісного спілкування, адже вміння користуватися мовними формами, які не зачіпають інших, сприяє розвитку толерантності. Вона зазначає, що саме через мовлення можна формувати в дітей навички взаєморозуміння, вміння слухати і бути почутим [67, с. 101].

Наприклад – твори В. Сухомлинського, який активно використовував дитячі казки для навчання моральним цінностям і етикету. Його твори демонструють важливість взаємної допомоги, ввічливості та доброзичливого ставлення до інших. Оскільки вказані літературні твори часто використовують елементи діалогу між персонажами, вони стають важливим інструментом формування у дітей навичок конструктивного спілкування, що є невід'ємною частиною толерантного світогляду [57].

Культурологічна спрямованість дитячих літературних творів відіграє важливу роль у вихованні толерантності серед молодших школярів. Дитяча література, що презентує різноманітні культури, знайомить дітей з традиціями, звичаями, віруваннями інших народів. Це сприяє розвитку у дітей поваги до національної, мовної, релігійної та культурної різноманітності, що є основою для формування толерантного світогляду.

Дитячі твори, які висвітлюють культурне різноманіття, допомагають дітям зрозуміти, що, попри відмінності в культурах, традиціях і поглядах, існують спільні моральні цінності, такі як повага, доброта, чесність. Знайомство з іншими культурами через літературні твори дозволяє дітям осмислити красу і цінність культурних відмінностей, що сприяє розвитку толерантності та взаєморозуміння в багатонаціональному середовищі.

На думку науковця І. Лапченко, культурна спрямованість літературних творів не лише знайомить дітей з іншими культурами, а й формує у них «здатність до розуміння, оцінки та поваги до культурної різноманітності». Вона наголошує, що через літературу діти розвивають не тільки інтелектуальне сприйняття світу, а й емоційне, що є основою для виховання толерантної особистості [30, с. 237].

Читання казок народів світу є яскравим прикладом культурологічної спрямованості літератури. Казки, які розповідають про традиції, вірування, ритуали різних народів, допомагають дитині зрозуміти, що, попри зовнішні відмінності, у різних культурах існують схожі моральні цінності. Наприклад, казка «Аліса в Країні чудес» Л. Керролла може служити прикладом для

обговорення важливості поваги до чужого світу, адже Аліса потрапляє в незвичний, але все ж організований світ, де вона змушена пристосовуватися до нових правил і умов.

Ще один чудовий приклад — казки народів світу, такі як індійські, арабські чи японські казки. Вони показують важливість таких моральних принципів, як чесність, доброта, здатність допомагати іншим. Твори на кшталт індійської казки «Гарячий камінь» навчають дітей важливості допомоги та співчуття, а також знайомлять із традиціями та культурами інших народів.

Виховні аспекти культурологічної спрямованості також підкреслює науковець О. Столяренко, яка стверджує, що завдяки такій літературі «діти не тільки розширюють свої уявлення про навколишній світ, але й формують важливі соціокультурні навички, які сприяють розвитку міжкультурного діалогу» [55, с. 248].

Діти молодшого шкільного віку характеризуються специфічними психолого-віковими особливостями, які визначають їхнє сприйняття світу та формування моральних орієнтирів. У цьому віці діти здебільшого сприймають навколишній світ через емоції, образи та конкретні приклади. Це створює унікальні умови для виховання толерантності через художні твори, де герої часто виступають як зразки для наслідування.

Молодші школярі, як правило, знаходяться на етапі розвитку, коли їхнє розуміння моральних норм і цінностей безпосередньо пов'язане з конкретними прикладами та емоційними реакціями. У цей період діти активно використовують емоційне сприйняття для того, щоб досягнути світу, тому художня література, яка пропонує образи доброти, терпимості, поваги до інших, має потужний вплив на їхній розвиток. Дитина легко переймає моральні уроки через емоційний досвід, що отримується під час читання, адже герої творів є для них реальними і яскравими зразками поведінки.

Особливо важливою є здатність дітей до наслідування. Вони схильні наслідувати поведінку тих, кого вони вважають прикладом, тому позитивний образ героя, що демонструє терпимість, доброту або здатність до прощення,

має безпосередній вплив на формування моральних установок і поведінкових моделей. Через літературні твори діти вчаться співпереживати, розуміти емоції інших людей, що є важливим аспектом розвитку толерантності.

Якщо в літературному творі герой проявляє такі якості, як терпимість, доброзичливість, готовність допомогти іншому чи пробачити його, дитина може усвідомити важливість цих цінностей у своєму житті. Наприклад, у казці «Білосніжка і сім гномів» героїня проявляє безмежну доброту і терпимість до інших, що формує у дітей відповідні моральні установки, які вони можуть перенести на свої реальні стосунки з однолітками. Іншим прикладом є твори В. Сухомлинського, де через історії та казки дітей навчають розуміти і цінувати такі якості, як співчуття та терпимість до інших [57].

За словами психолога В. Кременя, молодші школярі в цьому віці часто сприймають мораль через зображення конкретних подій і поведінки персонажів. «У цей час діти ще не можуть повністю абстрактно оцінювати ситуації, тому вони орієнтуються на приклади з реального життя або художніх творів, що дозволяє формувати в них уявлення про те, якою повинна бути правильна поведінка» [29].

Психолого-вікові особливості дітей молодшого шкільного віку сприяють формуванню їхніх моральних орієнтирів через емоційне сприйняття художніх творів. Твори, в яких герої демонструють важливі для толерантності якості, мають значний вплив на розвиток моральних установок у дітей, допомагаючи їм формувати позитивні моделі поведінки та ставлення до оточуючих.

Таблиця 1

№	№	Чинник	Характеристи ка	Приклад літературного твору
1	1	Зміст творів	Теми дружби, поваги, доброти, прийняття інших.	В. Сухомлинський «Серце віддаю дітям», «Як виростити людину»; О. Буцень «Про хлопчика Василька»
2	2	Образно- емоційний вплив	Емоційна ідентифікація з героями, розвиток	Г. Андерсен «Гидке качєня»; Брати Грімм

№	Чинник	Характеристика	Приклад літературного твору
		емпатії, співпереживання.	«Біляночка і Рожевочка»
3	Педагогічне керівництво читанням	Обговорення, рефлексія, діалог з учителем після прочитання твору.	Обговорення твору В. Нестайка «Пригоди у лісовій школі»
4	Інтерактивні методи роботи з текстом	Театралізація, рольові ігри, дискусії, творчі завдання.	Інсценізація казки «Колобок» із переосмисленням дій героїв
5	Мовно-етичний компонент	Формування культури спілкування, вивчення мовленнєвих зразків ввічливості, доброзичливості.	О. Олефіренко «Казки ввічливого зайчика»
6	Культурологічна спрямованість	Знайомство з культурами, традиціями інших народів, розвиток поваги до різноманіття.	Казки народів світу: «Казка про трьох братів» (індійська), «Чарівна сопілка» (литовська), «Як ведмідь друга шукав»
7	Психолого-вікові особливості молодших школярів	Сприйняття через образи, схильність до наслідування, чутливість до моральних норм.	В. Сухомлинський «Казки школи під голубим небом»

Таким чином, аналіз чинників, що сприяють формуванню толерантності у молодших школярів засобами дитячої літератури, є важливим кроком до усвідомлення можливостей інтеграції гуманістичного виховання у навчальний процес. Саме через літературне слово можливо посіяти в серцях дітей зерна доброти, терпимості, взаємоповаги та емпатії — тих якостей, які є основою мирного й гармонійного суспільства.

2.2. Педагогічний потенціал творів для дітей у контексті виховання толерантності

У сучасному світі, який дедалі більше характеризується соціальним, культурним, національним та релігійним розмаїттям, виховання толерантності стає не просто актуальним завданням, а необхідною умовою гармонійного

співжиття людей. Особливо важливо закладати основи толерантної свідомості ще в дитинстві, коли формуються базові моральні уявлення, ставлення до інших і ціннісні орієнтири.

У цьому контексті дитяча література виступає не лише засобом розвитку мовлення, фантазії та уяви, а й потужним виховним інструментом. Її зміст, образна мова, сюжетна побудова, моральні дилеми та життєві ситуації, в які потрапляють герої, надають змогу впливати на морально-етичну сферу дитини, розвивати емпатію, співчуття, повагу до інших.

Педагогічний потенціал творів для дітей полягає у їх здатності виступати «моральним дзеркалом», через яке діти навчаються розпізнавати добро і зло, розуміти важливість справедливості, взаємодопомоги, поваги до іншого — навіть якщо цей інший має іншу зовнішність, культуру, мову чи життєві погляди. Особливо ефективними є ті твори, у яких автори порушують питання прийняття інакшості, уникнення стереотипів і упереджень, вирішення конфліктів шляхом діалогу.

Однією з ключових складових педагогічного потенціалу дитячої літератури є розвиток емпатії, що виступає базовою рисою толерантної особистості. Емпатія — це здатність розуміти емоційний стан іншої людини, співпереживати їй, ставити себе на її місце. Для дітей молодшого шкільного віку, які сприймають світ насамперед емоційно та образно, саме літературні твори стають тим середовищем, де зароджується й поступово формується це вміння.

Через читання художніх текстів діти знайомляться з персонажами, які мають різні характери, життєві обставини, труднощі й радощі. Коли дитина переживає разом з героєм втрату, несправедливість, самотність чи, навпаки, радість, вдячність, прийняття — вона вчиться співчувати, помічати емоційний стан іншого. Цей процес є не лише емоційним, а й пізнавальним: дитина поступово починає усвідомлювати, що кожна людина має право на свої почуття, думки, переконання, навіть якщо вони відрізняються від її власних.

У дитячій літературі часто зображуються герої, які з тих чи інших причин є «іншими» — відрізняються зовні, поведуться незвично, мають інші звички або належать до іншої культури. Саме такі образи створюють умови для формування в дитини прийняття відмінностей як природного явища. Якщо герой, незважаючи на свою інакшість, знаходить друзів, допомагає іншим, стає прикладом доброти — дитина не лише симпатизує йому, а й починає усвідомлювати, що різність не є перешкодою для дружби, співпраці, поваги.

За словами науковця І. Д. Беха, розвиток емоційної чуйності в молодшому шкільному віці є надзвичайно важливим для формування моральних цінностей, серед яких толерантність посідає провідне місце. А дитяча література, як засіб впливу на емоційно-моральну сферу, виступає ефективним інструментом у цьому процесі [4].

Крім того, важливою складовою педагогічного потенціалу дитячої літератури є модель поведінки, яку транслують літературні герої. Для дітей молодшого шкільного віку персонажі книг виступають не лише учасниками вигаданих подій, а й реальними прикладами для наслідування. Поведінка героїв, їхні реакції на конфлікти, прояви доброти, справедливості, взаємоповаги — усе це сприймається дитиною емоційно, особистісно значуще та активно засвоюється.

У цьому віковому періоді, як зазначають провідні психологи І. Д. Бех [4] та І. С. Яланська [67], діти особливо схильні до наслідування. Їхній моральний досвід ще формується, тож вони активно шукають зразки поведінки в найближчому оточенні, у педагогів, батьків, а також у літературних персонажів. Саме тому важливо, щоб дитяча література пропонувала позитивні приклади, які закладають основи гуманного ставлення до світу.

Герої, які демонструють терпимість до відмінностей, виявляють повагу до інших, допомагають тим, хто опинився в складних обставинах, мають високу моральну відповідальність — формують у дитини уявлення про бажану соціальну поведінку. Наприклад, персонаж, який обирає шлях діалогу замість

агресії, або підтримує того, кого інші ігнорують, — стає втіленням ідеї толерантності на доступному для дитини рівні.

Особливе значення у вихованні толерантності через дитячу літературу має мовно-етичний аспект творів. Мовлення персонажів у художньому тексті виконує не лише функцію передачі інформації, а й є потужним інструментом впливу на мовленнєву культуру дитини. Саме через репліки героїв, діалоги між персонажами, внутрішні монологи діти засвоюють зразки ввічливого, етичного, ненасильницького спілкування.

На прикладі літературних героїв молодші школярі вчать, як висловлювати свої думки коректно, як будувати діалог у конфліктній ситуації, як шукати компроміси замість нав'язування власної думки. Якщо герой у творі демонструє бажання вислухати іншого, проявляє терпіння, не ображає навіть у ситуації незгоди — це створює для дитини модель комунікації, яка базується на повазі, доброзичливості та відкритості.

Такі мовні конструкції і стратегії поведінки, закладені в текстах, поступово переходять у мовленнєвий репертуар дитини. Діти починають наслідувати не лише вчинки героїв, а й манеру їхнього висловлювання, вчать називати свої емоції, аргументувати свої думки без агресії, проявляти емпатію словесно.

Варто також звернути увагу на культурологічну спрямованість дитячої літератури. Твори, що знайомлять дітей із традиціями, звичаями, казками народів світу, сприяють усвідомленню багатоманітності культурного простору, пробуджують цікавість до «іншого» і, в перспективі, формують світогляд на засадах міжкультурної толерантності.

Педагогічна цінність дитячих літературних творів у контексті виховання толерантності розкривається не лише через зміст, а й завдяки правильно організованій читацькій діяльності. У цьому процесі ключова роль належить учителю, адже саме він виступає посередником між текстом і внутрішнім світом дитини. Від того, як організовано роботу з твором — чи буде це просто

прочитання, чи повноцінний діалог, — залежить глибина сприйняття моральних цінностей, закладених у тексті.

Як зазначає О. Пометун, ефективне засвоєння морально-етичних орієнтирів можливе лише за умов активної взаємодії з текстом: через діалог, інтерпретацію, обговорення, рефлексію, емоційне співпереживання ситуаціям та героям твору. Лише тоді, коли дитина не просто читає, а проживає історію разом із персонажами, ставить себе на їхнє місце, аналізує мотиви вчинків, вона здатна глибоко засвоїти ідеї поваги, терпимості, співчуття [48, с. 45].

Учитель допомагає учням зчитувати підтексти, звертати увагу на поведінку героїв, аналізувати їхні слова та рішення, формулювати моральні висновки. У результаті така робота не лише збагачує читацький досвід дитини, а й впливає на формування її світогляду, етичних переконань, навичок взаємодії з іншими людьми.

Ми проаналізували підручник «Українська мова та читання. 4 клас» І. Большакової та І. Хворостяного[5]. Він спрямований на формування ключових компетентностей учнів, зокрема толерантності, емпатії та поваги до інших. Ми виокремили дитактичний матеріал, який спрямований на виховання толерантності в здобувачів початкової освіти. (див. Додаток А).

Підручник поділено на тематичні розділи, кожен з яких містить тексти для читання, вправи для розвитку мовлення, завдання для аналізу та обговорення. Особлива увага приділяється розвитку критичного мислення, уміння співпрацювати та висловлювати власну думку.

Оповідання «Хто проти крутих?» (автор — Сашко Дерманський), що також включене до підручника «Українська мова та читання. 4 клас» (авт. І. Большакова, І. Хворостяний), є глибоким за змістом твором, який сприяє вихованню толерантності, справедливості, вмінню протистояти агресії та підтримувати тих, хто потрапив у складну ситуацію.

У центрі сюжету — історія з життя школярів, у якій розкривається проблема булінгу та домінування «крутих» над слабшими. Автор показує, як іноді діти, намагаючись бути частиною «популярної» групи, зневажають

почуття інших, виявляють нетерпимість і агресію. Водночас у творі є позитивні приклади: діти, які насмілюються стати на захист того, кого кривдять, не бояться висловити власну думку, підтримують справедливість.

Цей твір має потужний педагогічний потенціал: він допомагає учням осмислити поняття доброти, солідарності, співпереживання. Через художні образи діти бачать, що справжня сила — не в домінуванні, а у здатності розуміти інших, поважати, допомагати [5].

Виховний ефект оповідання посилюється, коли після прочитання учитель організовує обговорення:

- Як варто поводитися, коли когось ображають?
- Чи завжди потрібно мовчати, якщо боїшся крутих?
- Що важливіше — бути популярним чи добрим?

Таке осмислення ситуацій з твору дозволяє дітям сформувати стійкі етичні уявлення, розвивати емоційну чуйність і готовність до гуманної поведінки у складних міжособистісних обставинах.

Оповідання «Злочин Жори Горобейка» (за Всеволодом Нестайком), що увійшло до підручника для 4 класу «Українська мова та читання» (авт. І. Большакова, І. Хворостяний), є яскравим прикладом художнього твору, який має значний виховний потенціал у контексті формування толерантності. У центрі сюжету — історія про хлопчика Жору, який вчинив необдуманий вчинок, не замислюючись над почуттями іншого. Проте впродовж розповіді герой проходить шлях внутрішнього переосмислення, що дозволяє читачеві не лише оцінити ситуацію з моральної точки зору, а й поставити себе на місце інших.

Цей твір сприяє розвитку емпатії — учні мають змогу емоційно співпереживати персонажам, аналізувати мотиви їхніх вчинків, задумуватися над тим, як слова чи дії можуть поранити або, навпаки, підтримати людину. Через образ Жори діти вчаться відповідальності за власну поведінку, а також усвідомлюють, що помилки можна виправляти, якщо є бажання змінитися на краще [5].

Оповідання стимулює до обговорення важливих питань: чому важливо бути уважним до почуттів інших? Як слід поводитися, якщо хтось помилився? Чому варто виявляти співчуття, навіть коли хтось вчинив неправильно? Відповіді на ці питання спонукають дітей формувати цінності, що лежать в основі толерантного ставлення до оточуючих.

Тема «Булінг» є важливою частиною сучасної освітньої програми, оскільки піднімає одну з найбільш актуальних проблем — цькування серед однолітків, яке прямо суперечить принципам толерантності, поваги та людяності.

У таких текстах, що включаються до підручників або рекомендованих для позакласного читання, зазвичай описуються ситуації, коли одна дитина стає жертвою психологічного або фізичного тиску з боку інших. Це можуть бути насмішки, ігнорування, образи або навіть відкриті приниження. Автори не лише демонструють сам факт булінгу, але й акцентують на емоційному стані постраждалої дитини, що дозволяє молодшим школярам розвивати емпатію — співпереживати, розуміти біль і несправедливість ситуації [5].

Важливий виховний момент у таких текстах — моральний вибір героїв. Хтось підтримує скривдженого, хтось мовчить, а хтось долучається до агресора. Таким чином, діти бачать різні типи поведінки і можуть обговорити їх під час роботи з учителем:

- Чому булінг виникає?
- Які почуття переживає той, кого ображають?
- Що можна зробити, щоб допомогти?
- Як важливо не залишатися осторонь і не бути байдужим?

Педагогічна цінність таких текстів полягає в тому, що вони спонукають школярів задуматися над власною поведінкою, вчать розпізнавати прояви агресії та дискримінації, а головне — формують уявлення про гідну та толерантну реакцію на несправедливість. Через емоційне залучення та ідентифікацію з героями, діти легше засвоюють етичні норми і готові застосовувати їх у реальному житті.

У результаті аналізу підручника «Українська мова та читання. 4 клас» за редакцією І. Большакової та І. Хворостяного виявлено, що низка літературних творів, включених до змісту, має чітко виражений виховний потенціал у напрямі формування толерантності у молодших школярів. Тексти, що розкривають теми дружби, прийняття інакшості, співчуття, справедливості, є важливим засобом для розвитку у дітей емпатії, здатності до діалогу, поваги до думки іншого та неприйняття насильства [5].

Зокрема, такі твори, як «Злочин Жори Горобейка» за В. Нестайком, «Хто проти крутих», тексти на тему булінгу, а також інші оповідання й вірші морального спрямування, створюють умови для емоційного залучення учнів, осмислення життєвих ситуацій, переосмислення власної поведінки. Усі вони сприяють вихованню гуманістичних цінностей, які лежать в основі толерантної особистості.

Важливу роль при цьому відіграє організація читацької діяльності вчителем, який через діалог, рефлексію та обговорення допомагає учням глибше засвоїти моральні орієнтири, закладені в текстах. Таким чином, підручник не лише забезпечує мовленнєвий розвиток, а й активно працює на формування морально-етичної культури молодшого школяра, роблячи значний внесок у виховання толерантності як ключової компетентності сучасної особистості.

Проаналізуємо також сучасних письменників, які зосереджують свою увагу на творах, що сприяють формуванню толерантності молодших школярів.

Олександр Гаврош — сучасний український письменник, чиї твори для дітей вирізняються не лише динамічними сюжетами та яскравими героями, а й глибоким морально-етичним змістом. Його книги мають значний педагогічний потенціал, зокрема у контексті формування толерантності у молодших школярів. Через образи персонажів, сюжетні лінії, діалоги та емоційне занурення у внутрішній світ героїв, діти вчаться розуміти іншу точку зору, співпереживати, бути відкритими до відмінностей і чутливими до несправедливості. У своїх творах Гаврош акцентує увагу на загальнолюдських

цінностях — повазі, доброті, справедливості, прийнятті, — що є основою толерантної особистості.

Одним із найяскравіших прикладів творів, що сприяють формуванню толерантності у дітей, є повість Олександра Гавроша *«Неймовірні пригоди Івана Сили, найдужчої людини світу»*. У цьому творі автор створює не просто образ героя з надзвичайною фізичною силою, а насамперед — глибоко моральну й етичну особистість. Іван Сила — це уособлення доброти, чесності, гідності, відкритості до людей і щирого співчуття. Він не мстить за образи, не принижує інших, навіть коли має перевагу. Навпаки — проявляє повагу до кожного, незалежно від його соціального становища чи поведінки [9].

Протягом усієї історії герой зіштовхується з несправедливістю, заздрістю, підступами, однак не дозволяє цим обставинам зруйнувати свої моральні принципи. Він лишається чесним, доброзичливим і готовим пробачити. Його дружба з іншими персонажами базується на взаєморозумінні, довірі, підтримці — ключових складових толерантної поведінки. У спілкуванні з дітьми цей образ набуває особливої ваги, адже у віці, коли формується система цінностей, позитивний приклад літературного героя має потужний виховний вплив.

Для молодших школярів Іван Сила стає прикладом того, що справжня сила — не лише в м'язах, а у здатності залишатися добрим, справедливим і людяним у будь-яких обставинах. Такий приклад спонукає дітей замислитися над власною поведінкою, спонукає до наслідування і формує стійкі установки на повагу, емпатію та прийняття інших [9].

У повісті *«Пригоди тричі славного розбійника Пинті»* Олександр Гаврош створює образ героя, що значно виходить за межі стереотипного уявлення про розбійника. Пинтя — не просто персонаж народного епосу, а втілення ідеї справедливості, мужності та соціальної відповідальності. Через цей образ автор торкається важливих для дитини тем: що таке добро і зло, чи завжди закон є справедливим, як чинити правильно, коли норми та реальність вступають у суперечність [10].

Головний герой діє не з корисливих мотивів, а задля захисту скривджених, бідних, знедолених. Його вчинки засновані на гуманістичних цінностях — допомогти слабкому, відстояти правду, боротися з несправедливістю, навіть якщо для цього доводиться порушувати встановлений порядок. Така подвійність образу — «розбійник», який водночас є героєм — стимулює дитину замислитись над глибинним змістом понять «справедливість», «чесність», «герой».

Повість сприяє розвитку критичного мислення та моральної рефлексії: діти вчаться не судити за зовнішніми ознаками, а заглиблюватись у мотиви вчинків. Крім того, твір допомагає розвивати емпатію та соціальну чутливість, спонукає до співпереживання тим, хто страждає від нерівності та утисків.

Творчість Олександра Гавроша сприяє вихованню в дітей моральної чуйності, здатності до співпереживання, критичного осмислення дій героїв та власної поведінки. Його твори можуть стати ефективним інструментом для формування у школярів толерантного світогляду, орієнтованого на гуманістичні цінності [9, 10].

Сергій Гридін — сучасний український письменник, чия творчість відіграє важливу роль у вихованні морально зрілої, соціально відповідальної та толерантної особистості. Його книги для дітей і підлітків торкаються складних, але надзвичайно актуальних тем — булінгу, соціальної нерівності, інакшості, пошуку себе та прийняття інших. Саме завдяки глибокому психологізму, щирості й емоційній відкритості його твори мають потужний педагогічний потенціал, зокрема у контексті виховання толерантності у школярів.

Одним із найвідоміших творів Сергія Гридіна, що має вагомий виховний потенціал у контексті формування толерантності, є повість *«Не такий»*. У центрі сюжету — історія хлопчика-підлітка, який стикається з цькуванням і приниженнями у шкільному середовищі через свою «інакшість». Його зовнішність, поведінка, спосіб мислення відрізняються від загальноприйнятих норм, що стає підставою для насмішок, осуду та відчуження з боку однолітків [15].

Повість показує внутрішній світ дитини, яка щодня змушена боротися не лише з упередженнями ззовні, а й із власними страхами та сумнівами. Через поступове дорослішання, відкриття сили в собі, здобуття підтримки від близьких, головний герой знаходить шлях до самоприйняття та гідного реагування на несправедливість. Особливо важливим є той аспект, що герой не стає агресором у відповідь, а навчається будувати власну стратегію опору, зберігаючи моральні принципи.

Цей твір відкриває перед дітьми складну, але надзвичайно важливу тему — булінгу, допомагає розпізнати його прояви та усвідомити наслідки як для жертви, так і для агресора. Через емоційне співпереживання історії героїв діти вчаться розуміти почуття іншого, співчувати, бути уважними до емоцій та потреб оточення. Повість *«Не такий»* формує у читачів навички емпатії, вчить поважати унікальність кожної особистості та не боятися бути собою [15].

У творі *«Кігтик Ковбаско»* Сергій Гридін звертається до читачів молодшого шкільного віку, поєднуючи яскраву пригодницьку оповідь із глибоким моральним змістом. Незважаючи на казкову атмосферу та фантастичні події, цей твір піднімає важливі для дитини теми, серед яких особливе місце займають дружба, взаєморозуміння, прийняття інакшості та вміння підтримати ближнього [15].

Головні герої проходять через різні випробування, в яких не лише проявляється їхня сміливість, але й розкривається здатність до співчуття, емпатії та справедливості. У процесі подолання труднощів персонажі вчаться приймати інших з усіма їхніми особливостями, визнавати важливість командної роботи та розуміти, що сила полягає не лише у фізичній перевазі, а й у доброті, вірності та чесності.

Через образи героїв, які мають свої недоліки, але прагнуть робити добро, діти отримують позитивні моделі поведінки. Сюжет твору не просто розважає, а й спонукає замислитись над такими поняттями, як справжня дружба, повага до відмінностей, вміння вибачати та допомагати тим, хто цього потребує.

Ще один важливий твір — «Кава з кардамоном», у якому порушуються теми сімейних стосунків, втрати, довіри та пошуку порозуміння. Хоча твір більше орієнтований на підлітків, він є чудовим прикладом того, як через художню літературу можна формувати здатність до глибокого співчуття, розуміння емоцій іншого та емпатичного ставлення до людей, які переживають складні обставини.

Таким чином, творчість Сергія Гридіна є надзвичайно цінною у виховному процесі. Його твори не лише розважають, а й навчають моральної чуйності, терпимості, вміння бачити за зовнішністю — людину, а за її вчинками — життєвий контекст. Саме тому вони можуть ефективно використовуватись у навчально-виховній роботі з метою формування толерантної, відкритої до різноманіття особистості.

Творчість Василя Сухомлинського є важливим аспектом виховання морально-етичних якостей у дітей, серед яких важливою є толерантність. Він був прихильником гуманістичного підходу до виховання, що ґрунтується на повазі до особистості кожної дитини, її почуттів, думок та переконань. Через свої твори Сухомлинський прагнув сформувати у дітей моральні принципи, серед яких взаємоповага, чуйність, доброта та здатність до прийняття «інших» і «відмінних» [58].

Важливим аспектом його творчості є те, що він зображав у своїх творах героїв, які вчать дітей приймати різноманітність, поважати особливості інших і знаходити шляхи до взаєморозуміння. Теми, які порушував Сухомлинський, допомагають дітям зрозуміти, як важливо вміти ставитися до людей з розумінням і співчуттям, навіть якщо вони відрізняються від нас за зовнішністю, переконаннями чи способом життя.

Сухомлинський стверджував, що виховання толерантності має ґрунтуватися на чесності, відкритості та готовності до діалогу. Творчість цього педагога є важливим джерелом для формування таких рис характеру у дітей, як чуйність, взаємоповага та здатність до співпраці з іншими людьми, навіть якщо вони відрізняються від нас. Ці принципи є основою для розвитку толерантної

особистості, здатної до мирного співіснування в багатокультурному та різноманітному суспільстві.

Серед творів Василя Сухомлинського, що сприяють формуванню толерантного ставлення до інших, особливої уваги заслуговує оповідання «Я хочу сказати своє слово». У цьому творі автор порушує важливу морально-етичну проблему — повагу до думки іншої людини, вміння вислухати співрозмовника, проявити терпимість і доброзичливість у спілкуванні. Через художній образ і побутову ситуацію Сухомлинський виховує в дітей почуття справедливості, культури діалогу, емпатії, розуміння значущості кожного слова та права людини на власну позицію.

Оповідання має значний виховний потенціал у контексті розвитку толерантності як здатності приймати іншу точку зору, шанувати індивідуальність та виявляти повагу до співрозмовника. Його використання в навчально-виховному процесі початкової школи сприяє формуванню у дітей умінь ненасильницького спілкування, вмінню аргументовано висловлювати власну думку, а також підвищує рівень емоційної культури[58].

Оповідання Василя Сухомлинського «Горбатенька дівчинка» є глибоким прикладом художнього засобу виховання толерантності, співчуття й поваги до людей з особливими потребами. У творі автор через образи дітей показує, як важливо не лише помічати відмінності між людьми, а й приймати їх із добротою та любов'ю. Головна ідея полягає в тому, що справжня краса людини — не у зовнішності, а в серці, у вмінні співпереживати та підтримувати інших.

У контексті виховання толерантності у молодших школярів цей твір має значний педагогічний потенціал. Його можна використовувати на уроках літературного читання, класних годинах або у виховних заходах для формування морально-етичних якостей. Під час обговорення оповідання доцільно звертати увагу дітей на внутрішній світ героїні, на реакцію однокласників, аналізувати, які вчинки є проявами доброти, а які — нетолерантності.

Застосування твору «Горбатенька дівчинка» у навчально-виховному процесі сприяє розвитку в дітей емпатії, вмінню розуміти почуття інших, формуванню гуманістичного світогляду. Це повністю узгоджується з позицією самого В. Сухомлинського, який вважав, що виховання справжньої людяності починається з дитинства, із здатності бачити в іншому людину, а не лише її зовнішність

Серед сучасних творів для дітей, які активно сприяють вихованню толерантності, особливої уваги заслуговують книги, що порушують важливі морально-етичні питання та змушують маленького читача замислитися над власною поведінкою, ставленням до інших і цінністю людських відносин.

Твір Роальда Дала «Чарлі і шоколадна фабрика» — це не просто захоплива казка для дітей, а твір, наповнений глибоким моральним змістом. Центральний герой — хлопчик Чарлі, який попри матеріальні труднощі залишається добрим, щирим, скромним і вдячним. У творі автор створює яскравий контраст між Чарлі та іншими дітьми, які стали переможцями золотого квитка: кожна дитина уособлює певну негативну рису характеру — жадібність, пиху, егоїзм, неслухняність. Завдяки цьому протиставленню читачі мимоволі переймаються симпатією до Чарлі та починають переоцінювати, що насправді є цінним у людях [17].

У книзі порушуються теми родинної любові, поваги до ближнього, цінності чесної праці, взаємопідтримки та співчуття. Важливим є й те, що автор не просто викриває негативні риси, а підказує шлях до змін, показуючи, що щире бажання стати кращим — це вже великий крок уперед. Таким чином, твір Дала сприяє формуванню у дітей позитивних моральних орієнтирів і навчає не судити людей поверхнево, а прагнути бачити їхню суть.

Натомість Анна Гавальда у повісті «35 кіло надії» створює більш емоційний, життєвий і глибоко людяний наратив, який резонує із реаліями сучасної дитини. У центрі уваги — герої з різними характерами, долями, болями, які, попри відмінності, здатні підтримувати одне одного, приймати й надихати. Цей твір — це своєрідна ода різноманітності, у якій авторка

підкреслює, що внутрішній світ людини не менш важливий, ніж її поведінка або соціальний статус [8].

Книга Анни Гавальди навчає молодих читачів не боятися бути «іншим», поважати чужий досвід, розуміти, що кожен має право на свій шлях, і що дружба можлива навіть між тими, хто зовсім не схожий між собою.

Твір Тетяни Стус «Різ(д)ні люди» — це надзвичайно важлива книжка для читачів молодшого шкільного віку, яка покликана виховувати у дітей повагу до різноманіття. У доступній формі авторка розповідає про дітей, які мають різні риси, здібності, звички, особливості поведінки або зовнішності. Через динамічні сюжети та яскравих персонажів Тетяна Стус доносить ключову думку: інакшість — це не причина для осуду, а нагода для пізнання, діалогу і взаєморозуміння [56].

Книга спрямована на формування у дітей соціальної чутливості, емпатії, уміння взаємодіяти без осуду. Вона знімає напругу навколо теми інклюзії, природно включаючи у читацьке середовище персонажів із різними освітніми потребами чи поведінковими особливостями. Таким чином, твір є справжнім інструментом виховання толерантності, відкритості до «інакшого» та руйнування стереотипів у дитячому середовищі.

Твір Галини Вдовиченко «36 і 6 котів» — ще один чудовий приклад літератури, що через гумор і пригоди виховує важливі моральні якості. Попри казковий сюжет, у якому 36 дорослих і 6 кошенят раптово заселяються в оселю старшої пані, у книзі закладено глибокий виховний зміст. Кожен кіт у творі має свій характер, звички, ім'я, що підкреслює унікальність кожної особистості. Через спільне життя, труднощі та взаємодію герої вчать толерантності, терпінню, готовності йти на компроміс [6].

Цей твір допомагає дітям усвідомити, що усі ми різні — і в цьому наша сила. Саме завдяки взаємоповазі, підтримці, спільній меті персонажі досягають гармонії. Книга навчає приймати інших такими, якими вони є, поважати чужу думку, цінувати командну роботу — тобто все те, що лежить в основі гуманного та толерантного спілкування.

Оксана Драчковська – «Зайчик-нестрибайчик та його смілива мама» — це щира й прониклива автобіографічна історія, яка відкриває дітям світ інклюзії через просту й зрозумілу казкову форму. Головний герой — зайчик, що має інвалідність і не може стрибати, як інші. Його мама — сильна, наполеглива і турботлива — створює безпечний, доброзичливий простір у лісі, де всі тварини, незалежно від своїх особливостей, можуть жити, гратися й дружити разом [22].

Цей твір не лише ознайомлює дітей із темою фізичних обмежень, але й демонструє, як важливо приймати відмінності, допомагати один одному, підтримувати слабших. Авторка піднімає питання включення, безбар'єрності, рівності у спілкуванні, формуючи у читачів емпатію, повагу та відповідальність. Через образ мами зайчика діти також бачать приклад любові, сміливості та віри в можливості кожного, що є основоположними цінностями толерантного суспільства.

Марк Лівін – «Рікі та дороги» — це глибокий, емоційно насичений твір, що порушує тему аутизму у дитячому та підлітковому середовищі. Головний герой — хлопчик Рікі — має особливості сприйняття світу, й разом зі своїм батьком вирушає у подорож. Через внутрішній монолог, діалоги та побудову подій автор відкриває читачам інший спосіб мислення, реагування, емоційної виразності, характерний для людей з аутизмом [32].

Книга спрямована на подолання упереджень, пояснення того, що інакшість — це не вада, а особливість, яка заслуговує на розуміння. У ході розвитку сюжету читачі знайомляться з емоціями, труднощами та досягненнями Рікі, що пробуджує у них емпатію, співчуття та толерантне ставлення до «інших». Крім того, показуючи батьківську любов і прийняття, автор підкреслює важливість сімейної підтримки як фундаменту розвитку дитини.

Отже, всі згадані твори є не лише захопливими історіями, а й потужним інструментом морального виховання. Вони допомагають дітям краще пізнати себе й інших, розвивають здатність до емпатії, взаєморозуміння, а

найголовніше — формують засади толерантного світогляду, що є надзвичайно важливим у сучасному багатокультурному світі.

Таким чином, дитяча література володіє значним педагогічним потенціалом у процесі формування толерантної особистості. Завдання сучасного педагога — не лише запропонувати дітям читання таких творів, а й організувати навколо них осмислений, діалогічний, емоційно залучений процес, який сприятиме глибокому розумінню моральних і гуманістичних цінностей.

Висновок до 2 розділу

У другому розділі дослідження було розглянуто педагогічні умови, що забезпечують ефективне виховання толерантності у молодших школярів засобами дитячої літератури. Зокрема, у підрозділі 2.1 проаналізовано ключові чинники, що впливають на формування толерантного ставлення у дітей молодшого шкільного віку. Серед них — емоційна чутливість, здатність до співпереживання, інтерес до читання, роль учителя в організації літературного спілкування, а також особистісна значущість літературного героя для дитини.

Зосереджено увагу на педагогічному потенціалі дитячих художніх творів як інструменту морального виховання. Дитяча література, будучи носієм гуманістичних цінностей, сприяє розвитку емпатії, навчає розпізнавати добро і зло, спонукає до роздумів над поведінкою героїв та власними вчинками. Виховний вплив літератури особливо ефективний у випадку, коли твори наближені до життєвого досвіду дитини та порушують актуальні для неї проблеми — дружби, справедливості, прийняття інакшості тощо.

У процесі аналізу підручника «Українська мова та читання» для 4 класу (авт. І. Большакова, І. Хворостяний) виявлено, що програма містить тексти, які містять яскраві морально-етичні ситуації, що формують у дітей почуття співчуття, доброзичливості, поваги до інших. Автори підручника дібрали твори, які навчають дітей цінувати дружбу, допомагати ближньому, бути толерантними до «інакшого».

Також у межах дослідження було здійснено аналіз сучасних творів українських і зарубіжних авторів (Олександр Гаврош, Сергій Гридін, Василь Сухомлинський, Тетяна Стус, Марк Лівін, Галина Вдовиченко, Оксана Драчківська, Роальд Дал, Анна Гавальда та інші), які сприяють вихованню толерантності. Ці твори акцентують увагу на важливості емпатії, співпереживання, прийняття різноманіття, формування поваги до особистості, незалежно від її зовнішності, поведінки чи життєвих обставин.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ ЗАСОБАМИ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

3.1. Діагностика рівня толерантності молодших школярів

У межах нашої роботи було проведено педагогічне дослідження з учнями 4 класу з метою вивчення рівня сформованості толерантності у молодших школярів. Формування толерантного ставлення до інших людей є одним із важливих завдань сучасної початкової школи, адже саме в цьому віці закладаються основи морально-етичної поведінки, уміння співпрацювати, поважати думку інших, приймати різноманітність.

Мета дослідження — визначити рівень сформованості толерантних якостей у молодших школярів та оцінити ефективність запропонованої методики роботи щодо їх формування.

Завдання дослідження:

1. Визначити критерії та показники сформованості толерантності у молодших школярів.
2. Провести діагностику рівня толерантності учнів на початковому етапі дослідження.
3. Розробити і реалізувати систему педагогічних заходів для формування толерантних якостей.
4. Перевірити ефективність розробленої методики на основі аналізу результатів контрольного етапу.

Дослідження включало три основні етапи:

1. **Констатувальний етап** — на цьому етапі було поставлено завдання визначити початковий рівень сформованості толерантності в учнів 4 класу. З цією метою ми запропонували учням пройти **анкетування**, адаптоване до вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку. Анкета містила запитання, що допомагали з'ясувати, як діти ставляться до однолітків, чи готові

вони допомагати іншим, як реагують на відмінності між людьми, чи проявляють доброзичливість у спілкуванні.

Анкетування дозволило визначити:

- рівень знань дітей про поняття толерантності;
- їх емоційне ставлення до однолітків, які чимось відрізняються;
- готовність допомагати та підтримувати інших;
- вміння працювати в колективі та приймати думку інших.

2. Формувальний етап — на цьому етапі було реалізовано систему спеціально підібраних педагогічних заходів, спрямованих на розвиток у дітей 4 класу толерантного ставлення до інших. Враховуючи вікові особливості молодших школярів, основний акцент було зроблено на ігрові, інтерактивні та творчі форми роботи. Усі заходи будувалися на принципах доступності, емоційного залучення, доброзичливої атмосфери та активної участі кожного учня.

Формувальний етап дослідження включав систему різнопланових заходів, спрямованих на розвиток у дітей 4 класу толерантного ставлення до інших. Враховуючи вікові особливості молодших школярів, уся робота будувалася на основі доступних, цікавих, емоційно залучних форм, що стимулювали активність дітей, їхнє бажання спілкуватися, взаємодіяти, підтримувати одне одного.

У рамках цього етапу було проведено низку тематичних бесід, таких як «Що означає бути добрим другом», «Чому важливо поважати інших», «Ми всі різні — ми всі рівні». Ці бесіди допомогли дітям осмислити важливість взаємоповаги, дружби, доброзичливого ставлення до інших.

Особливе місце займали ігрові вправи та ситуаційні ігри, у процесі яких учні навчалися ставити себе на місце іншої людини, розуміти її почуття, знаходити шляхи вирішення конфліктних ситуацій, знаходити компроміси.

Також було організовано колективні творчі роботи — створення плакатів, малюнків, аплікацій, у яких діти відображали своє бачення дружби, доброти, взаємодопомоги, підтримки.

Ефективною формою роботи стали групові проєкти та рольові ігри, під час яких учні вчилися слухати одне одного, домовлятися, розподіляти обов'язки, діяти спільно для досягнення результату.

Важливим компонентом стало перегляд та обговорення мультфільмів і коротких відео з моральним змістом, які допомагали дітям зрозуміти сутність толерантності через прості й доступні для них життєві ситуації.

Завершальною частиною були спільні ігри й завдання у парах та групах, що сприяли формуванню навичок взаємопідтримки, готовності прийти на допомогу, дружнього ставлення до всіх членів колективу.

Усі ці заходи у комплексі сприяли не лише кращому розумінню дітьми сутності поняття «толерантність», а й практичному застосуванню відповідних умінь та навичок у щоденному спілкуванні.

Особливу увагу було приділено створенню позитивного мікроклімату в класному колективі, розвитку дружніх відносин між учнями, формуванню навичок ненасильницького спілкування.

Завдяки системній і різноплановій роботі в учнів поступово формувалося позитивне ставлення до однолітків, зростала готовність до взаємодопомоги, толерантність до відмінностей, уміння працювати в команді та поважати інших.

3. Контрольний етап — заключний етап нашого дослідження, який передбачав проведення повторної діагностики з метою визначення змін у рівні сформованості толерантності серед учнів 4 класу. Саме на цьому етапі було оцінено ефективність реалізованої системи заходів, спрямованих на формування толерантного ставлення до інших.

Для забезпечення об'єктивності результатів було використано ті самі методики та анкетування, що й на констатувальному етапі. Це дозволило порівняти початкові та кінцеві показники та простежити динаміку змін.

Під час контрольного етапу особливу увагу було приділено аналізу таких аспектів:

- рівень розуміння учнями сутності поняття «толерантність»;

- ставлення до однолітків, готовність приймати інших такими, якими вони є;
- здатність до співпраці, взаємодопоміжки, вирішення конфліктних ситуацій мирним шляхом;
- сформованість умінь та навичок конструктивної взаємодії у групі.

Результати контрольного етапу дали змогу оцінити, наскільки ефективною виявилася запропонована методика роботи, а також визначити напрями подальшої діяльності з формування в учнів навичок толерантного спілкування й поведінки.

Для об'єктивного оцінювання рівня сформованості толерантності учнів 4 класу було визначено основні критерії, що враховують особливості розвитку молодших школярів. Відповідно до структури особистості та специфіки поняття «толерантність», виділено три взаємопов'язані компоненти:

1. Когнітивний компонент — передбачає наявність у дітей знань про сутність поняття «толерантність», усвідомлення необхідності доброзичливого, поважного ставлення до інших людей, незалежно від їхніх особистісних особливостей, поглядів чи вподобань. До цього компонента також належать знання основних правил толерантної поведінки та ввічливого спілкування.

2. Емоційно-ціннісний компонент — включає позитивне емоційне ставлення до однолітків, готовність приймати інших такими, якими вони є, співпереживати, розуміти емоції та потреби інших. Цей компонент є визначальним для формування внутрішньої мотивації дитини до толерантної поведінки.

3. Поведінковий компонент — охоплює реальні вчинки і дії дитини у спілкуванні з однолітками: готовність допомагати, прагнення уникати конфліктів або вирішувати їх мирним шляхом, вміння працювати в парі чи групі, участь у спільних справах, дотримання правил взаємоповаги.

Саме сукупність зазначених компонентів дає можливість визначити реальний рівень сформованості толерантності як особистісної якості молодшого школяра.

З метою якісної діагностики рівня сформованості толерантності в учнів початкових класів було визначено три основних рівні, що відповідають загальноприйнятій педагогічній класифікації: високий, середній та низький. Характеристика кожного рівня ґрунтується на поєднанні когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів.

Високий рівень характеризується чітким усвідомленням учнем значення поняття «толерантність», умінням доступно пояснити його зміст. Дитина демонструє стабільно позитивне емоційне ставлення до однолітків, незалежно від їхніх особистісних особливостей, проявляє доброзичливість, чуйність, здатна до співпереживання. Поведінка школяра відповідає нормам толерантного спілкування: учень охоче взаємодіє з іншими, активно допомагає товаришам, бере участь у колективних справах, здатен конструктивно вирішувати конфліктні ситуації.

Середній рівень передбачає часткове усвідомлення змісту поняття «толерантність», пояснення якого часто є поверховим або фрагментарним. Емоційне ставлення до інших здебільшого позитивне, проте може бути непослідовним, залежно від ситуації. Поведінка школяра переважно відповідає нормам толерантності, однак у складних ситуаціях дитина потребує допомоги дорослого для вирішення конфлікту або прийняття іншої думки. Участь у спільній діяльності ініціюється частіше ззовні, ніж самостійно.

Низький рівень виявляється у недостатньому розумінні або повній відсутності уявлень про толерантність. Емоційно дитина може бути байдужою або демонструвати негативне ставлення до тих, хто відрізняється. У поведінці часто простежуються ознаки нетерпимості, конфліктності, небажання взаємодіяти з ровесниками. Для такої дитини характерна недостатня готовність до співпраці, прояв ініціативи спостерігається рідко або відсутній взагалі.

Запропонована класифікація рівнів дозволяє здійснити комплексний аналіз стану сформованості толерантних установок у молодших школярів і визначити напрями подальшої виховної роботи.

Для діагностики сформованості рівня толерантності учнів 4-Б класу, ми запропонували анкетування (Додаток Б).

Для більш глибокого розуміння рівня сформованості толерантності серед учнів 4 класу ми проаналізуємо їхні відповіді на запропоновану анкету. Це дозволить виявити особливості пізнавального, емоційно-ціннісного та поведінкового ставлення дітей до оточуючих, а також визначити рівні толерантності — високий, середній і низький. Такий аналіз допоможе нам оцінити ефективність проведеної роботи і сформулювати подальші рекомендації для розвитку толерантності в молодших школярів.

Частина 1. Що я знав про толерантність (когнітивний компонент) Питання 1. Що означає слово «толерантність»?

- Високий рівень: діти правильно розуміли, що толерантність — це повага до інших, навіть якщо вони відрізняються, обирали варіант «а».
- Середній рівень: учні мали часткове розуміння або плутали поняття, іноді вибирали варіант «б» або не давали конкретної відповіді.
- Низький рівень: учні не розуміли поняття або помилково вважали, що толерантність означає дружити лише з подібними, обирали варіант «в» або не знали відповіді.

Питання 2. Чи можна дружити з тими, хто відрізняється?

- Високий рівень: однозначно відповідали «так», демонструючи відкритість і повагу.
- Середній рівень: коливалися, іноді вагалися або не могли обрати чітку позицію.
- Низький рівень: відповідали «ні» або уникали теми, показуючи відсутність толерантного ставлення.

Питання 3. Як ставилися до людей, які говорять іншою мовою?

- Високий рівень: відповідали «з повагою», розуміли різноманіття мов і культур.
- Середній рівень: іноді виявляли нерішучість або байдужість.
- Низький рівень: виявляли нетерпимість, сміялися або ігнорували.

2. Частина 2. Як я ставився до інших (емоційно-ціннісний компонент) Питання 4. Що відчував, коли хтось думав інакше?

- Високий рівень: цікавилися іншими думками, були відкриті до нового.
- Середній рівень: були байдужі або не знали, як реагувати.
- Низький рівень: дратувалися, не приймали різних

поглядів. Питання 5. Що робив, коли бачив, що когось образили?

- Високий рівень: проявляли активну позицію — захищали, зверталися по допомогу.
- Середній рівень: частково реагували або залишалися осторонь.
- Низький рівень: ігнорували ситуацію або були

байдужі. Питання 6. Як повадився з новою дитиною у класі?

- Високий рівень: ініціювали знайомство, бажали включити у спільноту.
- Середній рівень: не були впевнені, були нерішучими.
- Низький рівень: уникали контактів, не приймали новачка.

3. Частина 3. Як я повадився із друзями та знайомими (поведінковий компонент)

Питання 7. Чи допомагав однокласникам?

- Високий рівень: завжди допомагали, проявляли співчуття.
- Середній рівень: допомагали іноді, залежно від обставин.
- Низький рівень: не допомагали, були байдужими до проблем

інших. Питання 8. Чи грався з дітьми, які не дуже подобалися?

- Високий рівень: включали усіх, навіть якщо особисті симпатії були відсутні.
- Середній рівень: коливалися, іноді грали, іноді ні.
- Низький рівень: уникали спільної гри з «неприємними»

дітьми. Питання 9. Як реагував, якщо хтось робив помилки?

- Високий рівень: спокійно пояснювали, допомагали, проявляли терпимість.
- Середній рівень: іноді сміялися або ігнорували, іноді допомагали.
- Низький рівень: критикували, глузували або не звертали уваги.

Проаналізуємо результати анкетування у вигляді діаграми у відсотковому співвідношенні.

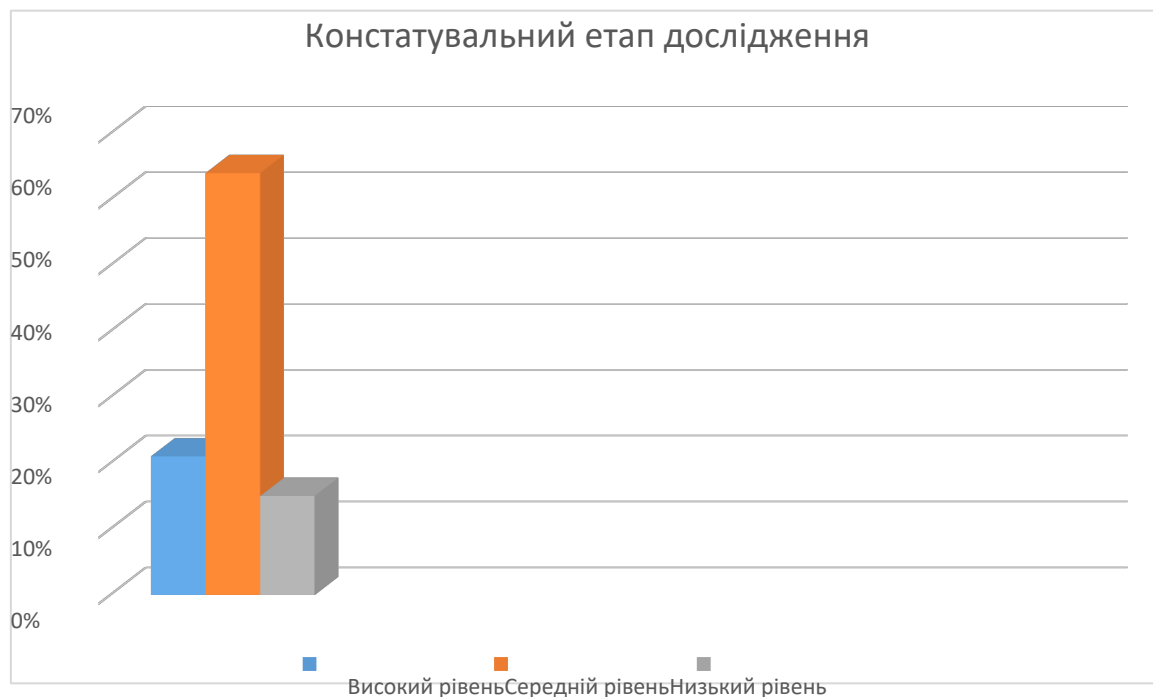

Рис 1. Діагностика рівня толерантності

За результатами проведеного анкетування серед учнів 4-Б класу (31 учень) було виявлено, що більшість дітей, а саме 64% (20 учнів), продемонстрували середній рівень сформованості толерантної поведінки. Це свідчить про те, що діти загалом розуміють важливість поваги до інших і прагнуть підтримувати дружні та доброзичливі стосунки у колективі.

Водночас 21% учнів (6 дітей) показали високий рівень толерантності, що означає їхню стабільну здатність до емпатії, прийняття різноманітності та адекватної поведінки у соціальних взаємодіях.

Проте 15% учнів (5 дітей) мають низький рівень толерантності, що свідчить про наявність труднощів із розумінням і прийняттям інших, а також про необхідність більш активної підтримки з боку вчителів та дорослих для формування правильних моделей поведінки у складних соціальних ситуаціях.

Такий розподіл показників підкреслює потребу у подальшій роботі над розвитком толерантності, з урахуванням індивідуальних особливостей учнів.

3.2. Упровадження програми виховання толерантності учнів засобами за літератури для дітей

Формувальний етап нашого дослідження полягав у впровадженні спеціальної програми виховання толерантності серед учнів 4 класу за допомогою дитячої літератури. Програма включала систематичне використання творів, які містять сюжети та героїв, що ілюструють різноманітність, повагу до інших, дружбу та співчуття. Під час занять учні читали оповідання, казки та вірші, після чого обговорювали поведінку персонажів, їхні почуття та мотиви.

Такі інтерактивні бесіди допомагали дітям краще усвідомлювати важливість терпимості та взаєморозуміння в реальному житті. Програма також передбачала ігрові вправи, драматизації та творче переосмислення прочитаного матеріалу, що сприяло глибшому емоційному сприйняттю теми. У процесі впровадження програми педагоги активно підтримували учнів, спрямовуючи їхню увагу на позитивні приклади толерантної поведінки та розвивали навички конструктивного вирішення конфліктів.

Під час формувального етапу дослідження для розвитку толерантного ставлення до інших у молодших школярів ми використовували твори сучасних українських та зарубіжних авторів, зміст яких сприяє формуванню гуманістичного світогляду, співпереживання, поваги до відмінностей між людьми. До роботи з учнями були залучені такі твори: Олександр Гаврош «Неймовірні пригоди Івана Сили, найдужчої людини світу», Олександр Гаврош «Пригоди тричі славного розбійника Пинті», Сергій Гридін «Не такий» (фрагмент твору), Сергій Гридін «Кігтик Ковбаско», Роальд Дал «Чарлі і шоколадна фабрика», Галина Вдовиченко «36 і 6 котів», Оксана Драчківська «Зайчик-нестрибайчик та його смілива мама», Марк Лівін «Рікі та дороги», Зірка Мензатюк «Київські казки», Тетяна Стус «Різ(д)ні люди», Анна Гавальда «35 кіло надії» (фрагмент твору).

Під час формувального етапу експерименту в межах упровадження програми виховання толерантності учнів засобами дитячої літератури було

розроблено й апробовано систему завдань, спрямованих на розвиток морально-ціннісних орієнтацій, емпатії, поваги до інших та уміння співпрацювати. Для роботи з учнями використовувалися твори Зірки Мензатюк — *«Київські казки»*, які мають значний виховний потенціал, адже порушують питання дружби, взаємодопомоги, доброти, чесності та людяності.

Під час роботи з твором *«Київські казки»* проводилося художньо-творче завдання “Казкове місто дружби”, у межах якого учні створювали колективну ілюстрацію міста, де всі мешканці живуть у злагоді, допомагають один одному, цінують добро і чесність. Кожна група учнів придумувала та записувала правила життя в такому місті, презентувала їх класу. Завдання сприяло розвитку комунікативних навичок, умінню співпрацювати та поважати думку інших.

Для розвитку креативності та критичного мислення використовувалася вправа “Зміни кінець історії”, коли учні отримували уривок із казки, у якому герой робив не зовсім правильний вчинок, і мали запропонувати власне продовження подій. Така діяльність допомагала усвідомити наслідки різних варіантів поведінки, розвивала здатність до морального аналізу.

З метою створення доброзичливої атмосфери в колективі застосовувалася гра “Компліменти від Жар-птиці”: діти передавали символічну іграшку-«Жар-птицю» і висловлювали один одному приємні слова, подяки або побажання. Це завдання формувало вміння виявляти позитивні емоції, підтримувати однокласників, розуміти значення доброти у взаєминах.

Ми запропонували дітям взяти участь у театралізованій інсценізації за мотивами твору Зірки Мензатюк *«Київські казки»* (Додаток Е). Учні мали можливість через рольові ігри прожити емоції персонажів, зрозуміти їхні переживання та мотиви вчинків. У процесі підготовки та проведення інсценізації учні розвивали свої комунікативні навички, навички співпраці в колективі та емоційну чутливість, що сприяло формуванню дружніх стосунків і доброзичливого ставлення один до одного. Розглянемо декілька рольових ігор.

«Зустріч у Старому Києві»

Учні отримують ролі персонажів казки (Наприклад: Річка Либідь, Київські пагорби, Казковий Добродій, Подорожній тощо).

Завдання: кожен герой розповідає про себе, свою «історію», що йому подобається, чого він боїться або потребує. Інші персонажі мають поставити уточнювальні запитання.

Розвивальний ефект: діти тренують уміння слухати, приймати різні точки зору, проявляти емпатію та повагу до «іншості».

«Миротворці Києва»

У грі моделюється ситуація конфлікту між персонажами (наприклад, між героями, які не можуть поділити якусь річ чи територію).

Завдання: діти в ролях шукають шляхи мирного вирішення проблеми: домовленості, компроміс, взаємодопомога.

Розвивальний ефект: формування навичок конструктивного спілкування, уміння домовлятися, уникати агресивних реакцій.

«Добрі вчинки на вулицях Києва»

Учні обирають локації з книги (Андріївський узвіз, Поділ, Дніпро, парк) і розігрують міні-ситуації, у яких потрібно проявити ввічливість, доброту, підтримку (допомогти подорожньому, підтримати друга, зробити комплімент незнайомцю).

Розвивальний ефект: виховання чуйності, готовності допомагати, розвиток соціально-комунікативної компетентності.

«Голос Київської казки»

Учні по черзі «стають» предметами чи природними об'єктами з твору (камінь, дерево, будинок, річка).

Завдання: висловити, що вони «відчувають», що хочуть передати людям, як реагують на добро чи недбале ставлення.

Розвивальний ефект: розвиток уяви, екологічного мислення, емоційної чутливості й здатності бачити наслідки людських дій.

У процесі виховання толерантності засобами дитячої літератури особливе місце посіла робота за повістю Олександра Гавроша «Пригоди тричі славного

розбійника Пинті». Цей твір розповідає про непростий життєвий шлях головного героя, який, незважаючи на статус розбійника, мав чесне серце, допомагав знедоленим і захищав слабких. Під час роботи над повістю діти звертали увагу на риси характеру Пинті, його вчинки та мотиви поведінки.

У ході роботи над твором було запропоновано творчі завдання, які допомогли учням не лише краще зрозуміти зміст повісті, а й осмислити поняття добра, справедливості, співчуття:

Приклади творчих завдань:

- Малюнок «Пинтя захищає слабких» — діти малювали сцену, коли герой допомагав знедоленим, що допомогло їм осмислити важливість підтримки тих, хто потребує допомоги.

- Аплікація «Серце доброти» — учні створювали символічне зображення серця, в якому зображували риси характеру Пинті (доброта, справедливість, сміливість), які допомагають долати ворожнечу і несправедливість.

- Написання короткої історії «Як би я вчинив на місці Пинті» — діти вигадували власні історії про те, як би вони діяли у складних ситуаціях, подібних до тих, що були у творі. Це завдання стимулювало їх до роздумів над важливістю добрих вчинків і вміння прощати.

- Виготовлення символічних писанок із зображенням символів дружби, єдності, поваги — як нагадування про необхідність толерантного ставлення до інших.

Завдяки цим творчим завданням учні не лише закріпили знання змісту твору, а й активно включилися в обговорення моральних проблем, що допомогло їм краще зрозуміти, як важливо проявляти терпимість, повагу та доброзичливість у повсякденному житті.

Під час формувального етапу роботи над вихованням толерантності серед учнів важливим літературним матеріалом став фрагмент повісті Сергія Гридіна «Не такий», яка має вагомий виховний потенціал. У творі розкриваються проблеми неприйняття, булінгу, осуду за зовнішність і поведінку, з якими

стикається головний герой. Це дає змогу на конкретних прикладах говорити з дітьми про толерантність, розуміння й прийняття інших.

Для глибшого осмислення теми в класі було організовано дискусії та круглі столи, які допомогли учням не лише краще зрозуміти зміст твору, а й усвідомити важливість проявів толерантності у власному житті.

Запитання для дискусії:

- Чому головного героя вважали «не таким»?
- Як ти думаєш, чому люди бувають нетолерантними до тих, хто відрізняється?
- Що можна зробити, щоб допомогти тому, кого ображають?
- Як би ти себе почував на місці головного героя?
- Чи завжди легко підтримати того, кого всі ігнорують або зневажають? Чому?

Під час опрацювання повісті Сергія Гридіна «Не такий» учням було запропоновано різноманітні види роботи, спрямовані на формування толерантного ставлення до оточення, розвиток емпатії, усвідомлення значення взаємоповаги та прийняття індивідуальних відмінностей.

На початковому етапі проводилася бесіда «Що означає бути іншим?», у ході якої діти обговорювали власне розуміння відмінностей між людьми, ділилися прикладами зі шкільного життя, коли когось не приймали через зовнішність, поведінку чи інтереси. Учитель спрямовував розмову на усвідомлення цінності кожної особистості.

Після читання окремих розділів повісті організовувалося обговорення ситуацій морального вибору: учні визначали, які вчинки головного героя можна вважати проявом мужності, доброти, готовності приймати інших. Це сприяло формуванню в дітей навичок морального аналізу, уміння співпереживати персонажам, бачити мотиви їхніх дій.

Одним із ефективних методів роботи став рольовий діалог — інсценізація окремих епізодів повісті з подальшим обговоренням почуттів персонажів. Такий вид діяльності допомагав дітям глибше зрозуміти внутрішній світ героїв,

поставити себе на місце «іншого», що є важливою умовою розвитку толерантності.

Крім того, учням пропонувалося виконати творче завдання — написати лист головному герою з порадами, як подолати нерозуміння з боку однокласників. Це сприяло розвитку емоційного інтелекту, вмінню висловлювати підтримку та розуміння.

Завершальним етапом стала рефлексивна вправа «Яким я хочу бачити свій клас?», де діти створювали «кодекс толерантності» — набір правил, яких варто дотримуватись, щоб усім у колективі було комфортно.

Під час опрацювання повісті Сергія Гридін «Не такий» особливу увагу було приділено роботі з конкретними епізодами, які допомагають дітям глибше зрозуміти проблематику нетолерантного ставлення та важливість підтримки.

В одному з ключових епізодів повісті головного героя починають принижувати однокласники через його зовнішність, поведінку або захоплення. Під час обговорення діти аналізували:

- Як саме поводитися однокласники: насміхалися, давали образливі прізвиська, ігнорували, влаштовували провокації.
- Чому вони так робили: прагнення виділитися за рахунок іншого, бажання підтримати компанію «сильніших», страх стати наступною мішенню.
- Що можна було змінити: замість принижувати героя — спробувати познайомитися з ним ближче, дізнатися про його захоплення, підтримати словом, не долучатися до образ.

Діти спільно аналізували:

- Як реагував герой: інколи замикався у собі, інколи відповідав різко, намагався захиститися словесно або відсторонювався від колективу.
- Чи була така реакція правильною: з одного боку, це природна захисна реакція, з іншого — можна було б звернутися за допомогою до вчителя, батьків або поговорити з тими, хто повадився некоректно.

– Що можна було зробити інакше: спробувати відверту розмову з кимось із однокласників, знайти союзників серед тих, хто сумнівався, чи правильно чинити.

У творі були персонажі, які проявили толерантність і підтримку, нехай навіть неспішно:

- Позитивні приклади: хтось із дітей усе ж підтримав героя словом або допоміг у складній ситуації.
- Аналізували, чому ця підтримка важлива: навіть одне добре слово здатне змінити ситуацію, підтримати морально, показати, що людина не сама.

Висновки учнів у ході бесіди:

- Не можна мовчати, коли когось принижують.
- Навіть якщо хтось «не такий», він заслуговує на повагу і дружбу.
- Толерантність — це не просто знати, що всі різні, а вміти приймати інших такими, як вони є, і допомагати тим, хто потребує підтримки.

Завдяки такому глибшому розбору діти мали змогу пережити ситуацію зсередини, поставити себе на місце героя або свідка ситуації, що сприяло формуванню справжнього, усвідомленого толерантного ставлення до інших людей у повсякденному житті.

Такі круглі столи дали можливість кожній дитині висловитися, розвинути навички слухання і поваги до інших думок. Особливий акцент робився на важливості підтримки один одного, навіть якщо хтось здається «не таким, як усі». Саме це сприяло формуванню толерантного ставлення до оточення, прийняття різноманітності у колективі.

Робота з повістю «Не такий» показала учням, що зовнішність або поведінкові особливості — не привід для насмішок чи відторгнення, а толерантність — це щоденний вибір кожної людини.

Після опрацювання твору «Кігтик Ковбаско» особлива увага приділялася роботі з рефлексивними запитаннями, які допомагали дітям не лише краще зрозуміти зміст твору, а й замислитися над власними вчинками, почуттями, поведінкою в різних життєвих ситуаціях. Обговорення велося в доброзичливій

атмосфері, що стимулювало дітей відкрито висловлювати свої думки, аналізувати події з книги та співвідносити їх з власним досвідом.

Основні питання для рефлексії стосувалися мотивів поведінки героїв, уміння прощати й підтримувати інших, розуміння цінності дружби та важливості доброти навіть у складних ситуаціях. Запитання були побудовані так, щоб діти мали можливість порівняти поведінку літературних персонажів із власними діями у реальному житті.

Відповіді дітей свідчили про їхню емпатійність та готовність допомагати іншим, навіть якщо це потребує сміливості та сили характеру. Наприклад, деякі учні зазначали, що готові підтримати героя у складній ситуації, або підкреслювали, що завжди намагаються не ображати інших, бо вже відчували на собі подібні ситуації.

Результати показали, що діти почали більше замислюватися над впливом своїх слів і вчинків на оточення, навчалися бачити причини поведінки інших людей та аналізувати свої емоції. Також вони усвідомили, що кожен потребує підтримки, особливо в складних ситуаціях, і що бути добрим і толерантним — це ознака сили, а не слабкості (див. Додаток Д).

Використання запитань-рефлексій у роботі над твором допомогло глибше занурити дітей у зміст прочитаного, сприяло розвитку навичок самоспостереження, емпатії та відповідального ставлення до інших людей у повсякденному житті (див. Додаток Є).

У процесі формування толерантності засобами дитячої літератури особливе місце займають твори Василя Сухомлинського, зокрема оповідання «Покинуте кошеня», «Хризантема і цибулина», «Горбатенька дівчинка», «Соловей і жук». Ці твори є не лише зразками морально-етичного виховання, а й потужним засобом розвитку емоційної чуйності, співпереживання та здатності до розуміння інших. Перелік творів Василя Сухомлинського для позакласного читання з метою формування толерантного ставлення у здобувачів початкової освіти можна переглянути в Додатку Г.

У процесі роботи з оповіданням «Покинуте кошеня» основна увага приділялася вихованню співчуття, милосердя та турботливого ставлення до слабших. Учням пропонувалося пригадати ситуації, коли вони допомагали тваринам або бачили бездомних котів чи собак. Після читання оповідання відбувалася бесіда за змістом, під час якої діти визначали, хто і як вчинив правильно, і чому важливо допомагати беззахисним. Подальші вправи на емпатію сприяли тому, що діти уявляли себе на місці кошеняти або дівчинки, розмірковували, які почуття вони відчули б у подібній ситуації. Завершальним етапом було складання коротких правил «Як я можу проявити доброту». Така робота допомогла учням усвідомити, що толерантність — це не лише терпимість до людей, а й чуйність до всього живого.

Під час ознайомлення з оповіданням «Хризантема і цибулина» увага акцентувалася на формуванні поваги до праці, розумінні різноманітності та цінності кожної особистості. На початку уроку проводилася вступна бесіда: «Чи всі люди однакові? У чому полягає їхня унікальність?» Після читання твору учні обговорювали, чому цибулина сміялася з хризантеми, чому хризантема не відповідала злом. У процесі роботи в парах діти визначали риси толерантної поведінки героїні, а в творчому завданні малювали квітку, що символізує доброту і повагу. У результаті такої діяльності школярі дійшли висновку, що толерантність — це прийняття іншого таким, яким він є, без насмішок і принижень.

Під час аналізу оповідання «Соловей і жук» метою було виховання скромності, поваги до талантів інших та запобігання заздрощам. Робота починалася з бесіди: «Чи потрібно змагатися, щоб довести, хто кращий?» Учні читали твір виразно, звертаючи увагу на контраст між гордовитим жуком і щирим соловейком. Під час аналізу поведінки героїв діти визначали свої емоції щодо кожного персонажа і робили моральний висновок про те, що справжній талант не потребує вихваляння, а толерантність проявляється у вмінні радіти успіхам інших. Така методика сприяла розвитку в учнів доброзичливого ставлення до ровесників і визнанню досягнень інших.

Особливої уваги заслуговувала робота над оповіданням «Горбатенька дівчинка», яка мала на меті виховання поваги до людей із фізичними особливостями та формування емпатії. Під час попередньої бесіди діти розмірковували, що означає бути добрим другом і як відчувається людина, коли її не приймають. Після читання твору відбувалося обговорення, у ході якого школярі намагалися зрозуміти переживання дівчинки, визначити, як могли допомогти їй однокласники. Підсумковим етапом стало творче завдання — складання усної історії про добрий вчинок у школі, а також створення спільного «Кодексу толерантності класу». У результаті діти усвідомили, що кожна людина є цінною незалежно від зовнішності чи стану здоров'я, а справжня доброта виявляється у повазі, чуйності й прийнятті іншого.

Застосування зазначених творів В. Сухомлинського у формувальному етапі дослідження сприяло помітному зростанню рівня сформованості толерантного ставлення серед молодших школярів. Учні стали уважнішими до емоцій однокласників, частіше проявляли допомогу, доброзичливість і взаємоповагу у спільній діяльності, що свідчить про ефективність використання художніх текстів морально-етичного змісту у вихованні толерантності.

Одним із ефективних методів роботи з цими творами стала проектна діяльність. Учні разом створювали невеликі колективні проекти, що допомогло їм не лише краще зрозуміти ідеї оповідань, а й навчило працювати в команді, слухати один одного, допомагати та підтримувати.

Особливої уваги заслуговувала робота над оповіданням «Горбатенька дівчинка», яка мала на меті виховання поваги до людей із фізичними особливостями та формування емпатії. Під час попередньої бесіди діти розмірковували, що означає бути добрим другом і як відчувається людина, коли її не приймають. Після читання твору відбувалося обговорення, у ході якого школярі намагалися зрозуміти переживання дівчинки, визначити, як могли допомогти їй однокласники.

У межах цього твору було організовано проектну діяльність під назвою «*Ми різні, але ми разом*». Учні об'єдналися в групи, створювали плакати,

малюнки й короткі висловлювання, що відображали ідеї прийняття, підтримки та доброзичливості. Результатом стало оформлення «Кодексу толерантності класу», який діти самостійно презентували перед однокласниками. Така форма роботи дала змогу не лише засвоїти зміст твору, а й перенести його моральні ідеї в реальну поведінку, стимулюючи розвиток соціальної активності та взаємоповаги серед учнів (див. Додаток Ж).

У результаті проведеної методичної та проєктної діяльності діти усвідомили, що кожна людина є цінною незалежно від зовнішності чи стану здоров'я, а прояв доброти, чуйності та прийняття інших — це основа толерантних взаємин у шкільному середовищі.

Проектна діяльність дала змогу дітям відчутися частиною спільної справи, усвідомити важливість співпраці, поваги до думки іншого, навчила долати розбіжності та разом шукати рішення. Робота з творами Сухомлинського через проєктні форми навчання стала не лише засобом кращого засвоєння змісту, а й ефективним інструментом виховання толерантності, взаємоповаги та доброти у молодших школярів.

Під час роботи над твором Роальда Дала «Чарлі і шоколадна фабрика» учням пропонували різні види діяльності, спрямовані на формування толерантного ставлення до інших. Насамперед проводилася бесіда за змістом твору, у ході якої діти аналізували вчинки героїв, обговорювали, хто з них проявляє доброту, щирість і повагу, а хто — егоїзм чи байдужість. Особливу увагу приділяли образу Чарлі, який, попри скрутне становище, залишався добрим, чемним і вдячним хлопчиком.

З метою розвитку емоційного відгуку учні брали участь у рольових іграх, під час яких інсценізували окремі епізоди з книги, намагаючись показати толерантну поведінку героїв. У процесі гри діти вчилися співпрацювати, підтримувати одне одного та поважати думку товаришів.

Творчий підхід реалізовувався через завдання «Моя чарівна фабрика доброти», де школярі вигадували власні «вироби» — символи добрих вчинків, наприклад, цукерки «Повага» чи шоколад «Дружба». Такі вправи допомагали

усвідомити, що справжні цінності не можна купити, їх потрібно виховувати у собі.

Під час колективного обговорення «Що важливіше — багатство чи доброта?» діти робили висновок, що найціннішим у житті є добрі стосунки між людьми, щирість і взаємоповага.

На завершення учням пропонувалася рефлексивна вправа «Чому я хочу бути як Чарлі», де вони висловлювали власні думки про риси, які хотіли б наслідувати: скромність, працелюбність, повагу до батьків, доброту.

За твором Роальда Дала «Чарлі і шоколадна фабрика» ми провели інтерактивну рольову гру, яка допомогла учням глибше усвідомити моральні цінності твору. Учні отримали ролі головних персонажів: Чарлі, Віллі Вонки, Огастуса, Веруки, Вайолет і Майка. Під час гри діти розігрували ключові сцени, наприклад:

- Сцену, де Огастус жадібно їсть шоколад і потрапляє в неприємності через відсутність самоконтролю;
- Момент, коли Вайолет, яка неслухняна і надто змагальна, змінюється після поразки в жувальній битві;
- Ситуацію з Верукою, яка була капризною та вимогливою, що призвело до її покарання у фабриці.

Після кожної сцени ми разом обговорювали поведінку героїв: що було правильним, а що — ні, чому чесність, повага до інших і терпимість важливі у повсякденному житті. Наприклад, діти помітили, що Чарлі проявляв доброту і стриманість, завдяки чому здобув повагу Віллі Вонки і отримав головний приз.

Також учні висловлювали свої думки, як можна було б по-іншому вчинити у схожих ситуаціях, і як їхні вчинки можуть впливати на оточуючих. Ця рольова гра сприяла розвитку емпатії, формуванню позитивних моральних установок і толерантного ставлення до інших.

За твором Тетяни Стус «Різ(д)ні люди» запропонували четвертокласникам творче завдання у вигляді колективного малюнка-колажу, що допомогло учням усвідомити цінність різноманітності та прийняття інших.

Кожен учень отримав аркуш паперу, на якому зобразив свій унікальний портрет або символ, що відображає його індивідуальність, вподобання, захоплення чи особливості.

Потім ці окремі роботи об'єднали в один великий колаж під назвою «Ми різні, але рівні», де учні побачили, як кожна особистість важлива і разом вони створюють дружний і гармонійний колектив.

Після роботи учні обговорили, чому важливо приймати відмінності інших, як це допомагає будувати дружбу і підтримку. Вчитель ставив запитання-рефлексії: «Чим ти відрізняєшся від свого друга?», «Чому важливо поважати ці відмінності?», «Як ми можемо допомагати тим, хто відчуває себе інакшим?»

Ця форма роботи сприяла розвитку емпатії, формуванню толерантного ставлення, а також активізувала творчі здібності та командну взаємодію серед учнів.

За твором Оксани Драчківської «Зайчик-нестрибайчик та його смілива мама» ми організували інтерактивну гру-обговорення, спрямовану на розвиток емпатії та підтримки.

Учням запропонували уявити себе на місці Зайчика, який боїться стрибати, і поділитися своїми почуттями: що їх лякає, як би вони хотіли, щоб їх підтримували. Потім діти обговорювали роль сміливої мами Зайчика – як важливо мати підтримку та розуміння від близьких у складних ситуаціях.

Щоб глибше зрозуміти важливість взаємодопомоги та підтримки один одного, після аналізу твору Драчківської «Зайчик-нестрибайчик та його смілива мама» четвертокласники виконали рольову гру «Підтримай друга», де в парах кожен по черзі розповідав про якусь свою маленьку складність, а партнер давав слова підтримки або пропонував, як можна допомогти.

Вправа «Підтримай друга» була проведена у формі парної роботи, щоб створити безпечне середовище для відкритого спілкування і розвитку навичок емпатії. Учні сіли у пари і по черзі виконували ролі: той, хто розповідає про свою проблему або складність, і той, хто слухає і підтримує.

1. Розповідь про складність. Один учень ділився короткою історією або прикладом зі свого життя, де він відчував страх, сум, розчарування чи будь-яку іншу емоцію, пов'язану з труднощами. Наприклад. «Я боявся виступати на уроці», «Мені було сумно, коли друзі не запросили гратися».

2. Активне слухання. Партнер уважно слухав, не перебиваючи, демонструючи увагу невербальними засобами – кивками, посмішкою, зоровим контактом.

3. Висловлення підтримки. Після розповіді слухач висловлював слова підтримки, наприклад. «Я розумію тебе, це важко», «Ти дуже сміливий, що поділився цим», або пропонував ідеї, як можна подолати цю ситуацію. «Можливо, наступного разу можна попросити вчителя допомогти», «Я теж іноді боюся, але дружба допомагає мені».

4. Обмін ролями. Після завершення першої частини учні мінялися ролями.

Вправа сприяла розвитку вміння співпереживати, висловлювати підтримку словами, а також допомагала дітям краще розуміти власні і чужі емоції. Вона підвищила рівень довіри у колективі і формувала позитивне ставлення до однолітків, що є ключовим елементом толерантності.

Перелік творів спрямованих на формування толерантності можна переглянути в Додатку В.

Упровадження програми виховання толерантності засобами дитячої літератури сприяло формуванню у молодших школярів базових цінностей поваги, емпатії та взаєморозуміння. Використання творів із тематикою толерантності, інтерактивних бесід, рольових ігор та творчих завдань допомогло дітям усвідомити важливість толерантної поведінки у спілкуванні з однолітками та дорослими. Програма стимулювала емоційну залученість учнів, покращила їхні комунікативні навички та сприяла розвитку соціальної компетентності, що є важливим кроком для формування дружнього і підтримуючого освітнього середовища.

3.3. Результати дослідження

Після реалізації розробленої системи роботи з дитячою літературою, спрямованої на формування толерантності в учнів 4 класу, було проведено контрольний етап дослідження, що передбачав повторне анкетування учнів. Метою цього етапу було виявлення динаміки змін у рівні сформованості толерантної поведінки в порівнянні з результатами констатувального етапу.

Повторне опитування проводилося за тією ж анкетою, яка використовувалася на початку дослідження. Це дало змогу здійснити якісний порівняльний аналіз та оцінити ефективність впроваджених педагогічних засобів.

Аналіз результатів контрольного анкетування показав позитивну динаміку:

- Кількість учнів із високим рівнем толерантності зросла, що свідчить про усвідомлення цінності доброзичливого ставлення до інших, розвиток емпатії та готовності до співпраці.
- Частка учнів із середнім рівнем зменшилася, що також можна вважати позитивною тенденцією, оскільки частина цих учнів перейшла до категорії з високими показниками.
- Учні із низьким рівнем стало значно менше, що є підтвердженням ефективності педагогічного впливу через дитячу літературу.

Рис 2. Діагностика рівня толерантності

Розглянемо результати дослідження в порівняльній діаграмі.

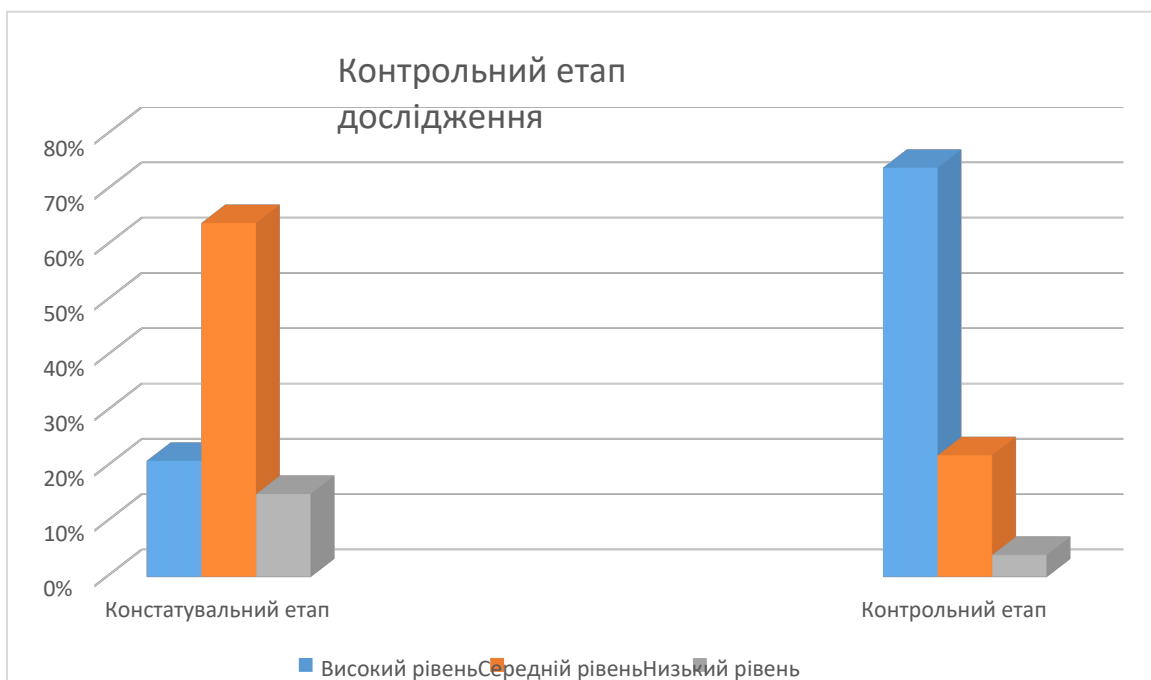

Рис 3. Порівняння результатів констатувального та контрольного етапу

За результатами анкетування на контрольному етапі дослідження було зафіксовано позитивні зміни у рівні сформованості толерантності серед учнів 4-Б класу (31 учень). Високий рівень толерантності демонстрували 23 учні (74%), середній рівень – 7 учнів (22%), низький рівень – 1 учень (4%).

Відповіді учнів свідчать, що після запропонованої методики виховання толерантності засобами дитячої літератури більшість школярів змогли краще розпізнавати власні емоції та емоції інших, проявляти доброзичливість і підтримку у колективі. Знизилася кількість відповідей, які свідчать про агресивну чи нетолерантну поведінку, що вказує на ефективність виховних заходів.

Загалом, результати підтвердили формування більш усвідомленого та відповідального ставлення дітей до своїх однолітків, сприяли зміцненню дружніх взаємин і зменшенню конфліктних ситуацій у класі. Ці дані дають підстави стверджувати, що проведена робота сприяла підвищенню рівня толерантності серед молодших школярів.

3.4 Методичні рекомендації педагогам щодо виховання в дітей толерантності

В умовах сучасного суспільства, яке характеризується розмаїттям поглядів, культур, традицій і стилів життя, формування толерантного ставлення до інших є одним із пріоритетних завдань освітнього процесу. Особливо важливо закладати основи толерантності саме в молодшому шкільному віці, коли у дитини формуються перші уявлення про взаємини між людьми, поняття добра, справедливості, поваги до інших.

Саме тому перед педагогами початкової школи постає завдання не лише навчати, а й виховувати дітей, допомагати їм усвідомити цінність кожної людини, незалежно від її зовнішності, національності, особистих особливостей чи уподобань. Для досягнення цієї мети необхідно застосовувати цілеспрямовані методичні підходи, створювати атмосферу взаємоповаги, підтримки та співпраці.

Для визначення рівня обізнаності з даною проблемою, ми провели анкетування
серед вчителів

м. Івано-

Франківськ. Кількість опитаних вчителів – 10. Проаналізуємо результати анкетування.

Перше запитання анкети - Ваш педагогічний досвід.

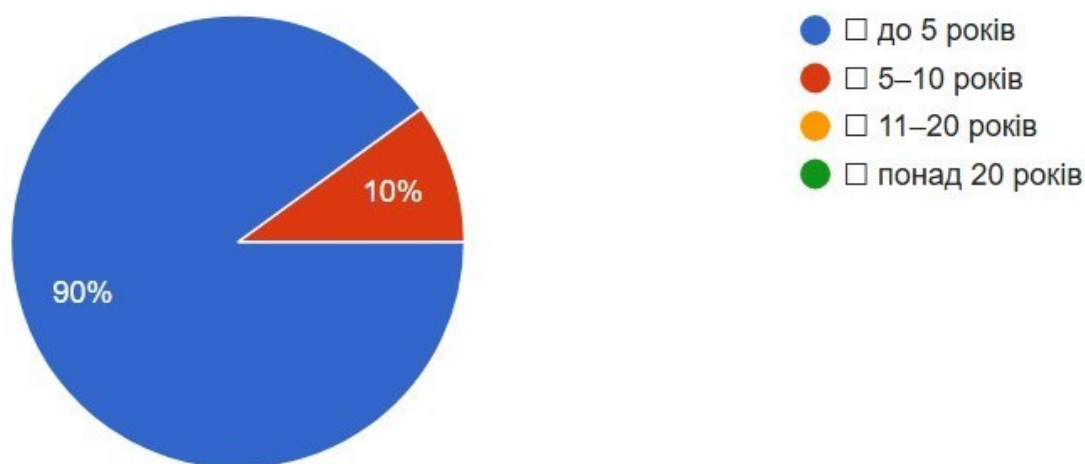

Рис 1. Досвід роботи

90 % опитаних мають досвід роботи до 5 років, 10 % — 5–10 років. Відсутність респондентів із більшим досвідом свідчить, що вибірка представлена переважно молодими педагогами. Це може впливати на методичний підхід: молоді вчителі частіше відкриті до нових технологій та інноваційних методів, але можуть відчувати брак перевірених практик.

Наступне запитання - Чи вважаєте Ви важливим формувати в учнів початкових класів толерантне ставлення до інших людей?

Рис 2. Формування в учнів початкових класів толерантного ставлення

100 % учителів вважають, що це потрібно робити в початковій школі. Це свідчить про єдність педагогічних поглядів і усвідомлення значущості цієї компетентності в сучасному суспільстві.

Далі ми вирішили дізнатися як часто педагоги використовують дитячу літературу для виховання моральних якостей та цінностей.

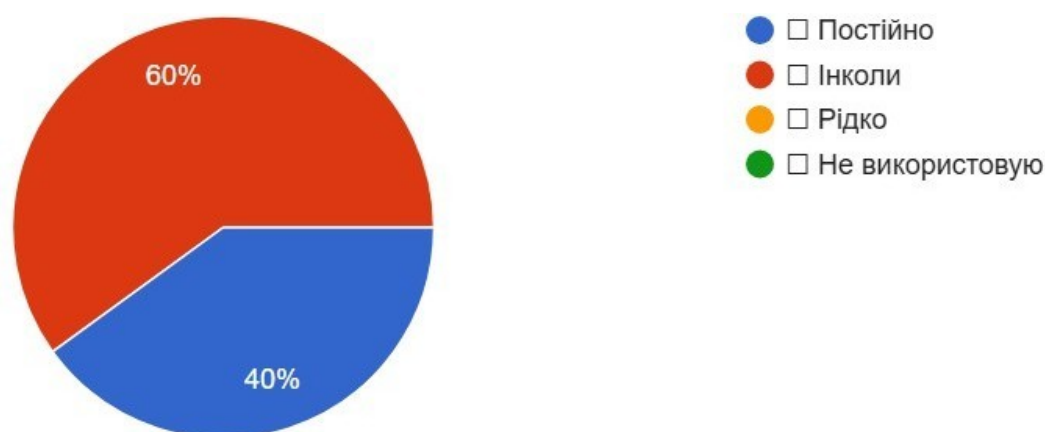

Рис 3. Використання дитячої літератури

60 % використовують її постійно, 40 % — інколи. Відсутність відповідей «рідко» чи «не використовую» демонструє, що література є усталеним інструментом виховної роботи, хоча інтенсивність застосування різниться через обмеження часу чи інші фактори.

Наступне запитання - Які твори дитячої літератури, на Вашу думку, найкраще сприяють вихованню толерантності?

Найчастіше згадуються казки, твори Сухомлинського, сучасних українських письменників (Гаврош, Мензатюк, Гридін), а також популярні історії з екранізаціями («Як приборкати дракона»). Це свідчить, що вчителі поєднують класику й сучасні зразки, добираючи твори за змістом і близькістю до досвіду дітей.

Далі ми вирішили дізнатися які моральні риси можна сформувати у молодших школярів за допомогою літературних творів.

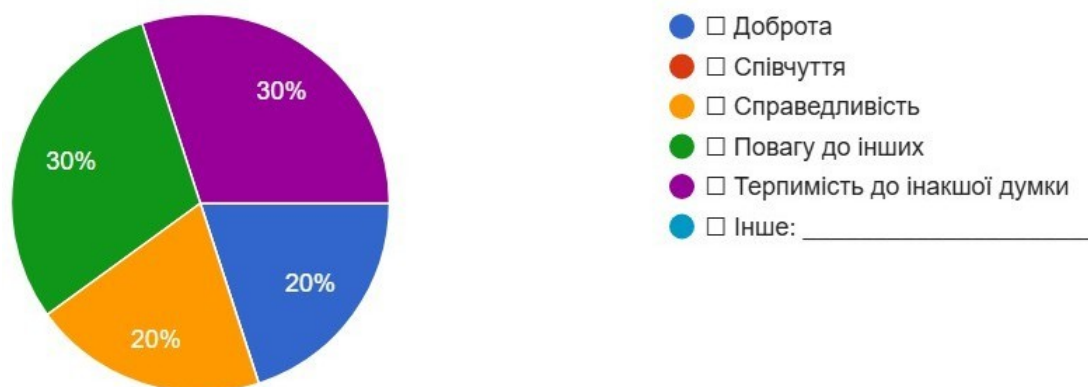

Рис 4. Моральні риси, що формуються

Найбільше згадувались: повага до інших (30 %), терпимість до інакшої думки (30 %), доброта (20 %) і справедливість (20 %). Це показує орієнтацію педагогів на розвиток базових моральних цінностей, які прямо пов'язані з поняттям толерантності.

Наступне запитання - Які методи Ви використовуєте для обговорення морального змісту твору з дітьми?

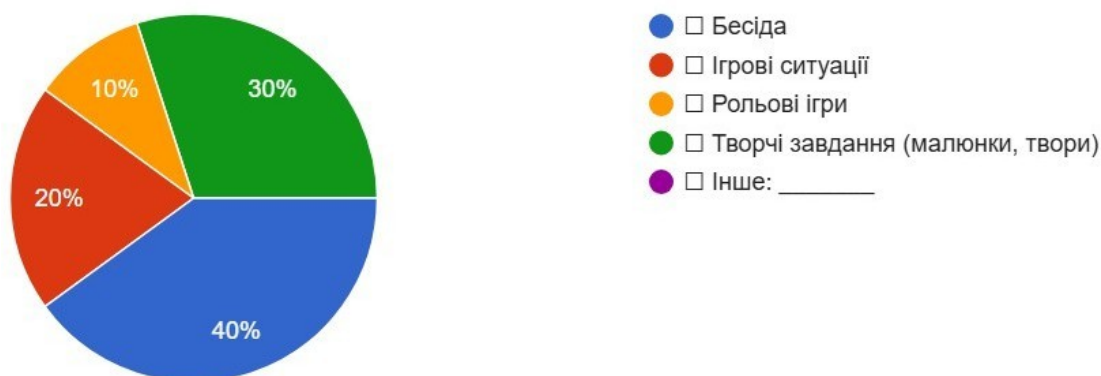

Рис 5. Методи обговорення

Найчастіше застосовуються бесіда (40 %) та творчі завдання (30 %), рідше — ігрові ситуації (20 %) і рольові ігри (10 %). Це вказує на переважання вербальних та рефлексивних методів, але й наявність елементів інтерактивності.

Далі ми вирішили дізнатися чи вважають педагоги достатньо представленими у шкільній програмі твори, що сприяють формуванню толерантності.

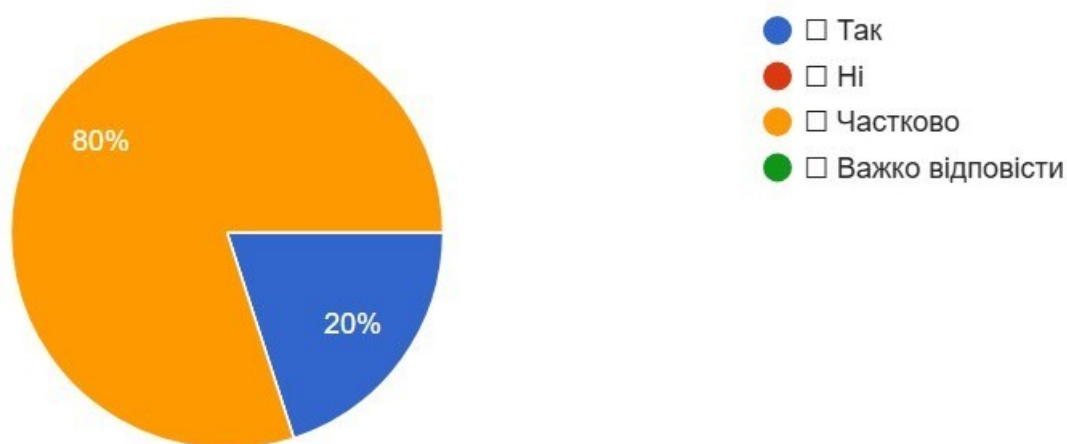

Рис 6. Наявність творів у шкільній програмі

80 % відповіли «частково», 20 % — «так». Це означає, що більшість педагогів відчувають нестачу матеріалу або його обмежене представлення для формування толерантності.

Наступне запитання - Які труднощі Ви відчуваєте у використанні дитячої літератури для виховання толерантності?

Рис 7. Труднощі

Найчастіше відзначають брак часу (30 %), низький рівень зацікавленості учнів (20 %) і відсутність методичних матеріалів (20 %). Це демонструє, що навіть за наявності творів у програмі ефективність їх використання залежить від умов роботи та додаткової підтримки.

Далі ми вирішили дізнатися чи вважають педагоги за необхідне проводити спеціальні заходи (виховні години, позакласні читання) для виховання толерантності.

Рис 8. Необхідність спеціальних заходів

100 % учителів підтримують ідею проведення виховних годин, позакласних читань тощо. Це свідчить про запит на системну, а не епізодичну роботу з темою толерантності.

Наступне запитання - Наведіть приклад ситуації, коли дитяча література допомогла Вам вирішити конфлікт або виховати у дітей емпатію.

Вчителі наводили приклади з подолання булінгу, конфліктів під час ігор, поділу ресурсів. Література виступала засобом емпатії та усвідомлення прав інших. Це підтверджує її ефективність як виховного інструмента. Аналіз відповідей показує, що вчителі активно використовують художні твори як інструмент розв'язання конфліктних ситуацій та виховання співчуття. Найчастіше приклади стосуються випадків булінгу чи небажання ділитися і поважати чужу думку. Так, педагоги згадували твори, які допомагали дітям зрозуміти почуття інших (наприклад, «Рукавичка» як ілюстрація ідеї черговості та права кожного на місце), або сприяли підтримці однокласника, якому важко виступати перед класом («Таємне товариство боягузів» Лесі Ворониної). Це свідчить, що дитяча література є дієвим засобом формування емпатії, подолання упереджень і розвитку колективної підтримки.

Наступне запитання - Які книги для дітей Ви вважаєте ефективними у формуванні толерантного ставлення? Назвіть приклади й поясніть чому.

Респонденти назвали широкий спектр творів: від класики (В. Сухомлинський, казки) до сучасних авторів (Сергій Гридін, Олександр Гаврош,

Зірка Мензатюк, Галина Малик, Іван Андрусак). Серед назв трапляються конкретні приклади («Як доїхати до Місяця?», «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії», «Третій сніг»), які допомагають дітям усвідомити важливість добрих слів, взаємодопомоги, прийняття інакшості. Це підтверджує, що правильно підібраний літературний матеріал може не лише розважати, а й формувати цінності та соціальні навички.

Далі ми вирішили дізнатися як педагоги добирають художні твори для читання, щоб формувати цінності поваги до інших, прийняття різноманітності.

Педагоги орієнтуються переважно на змістовне наповнення, ілюстрації та доступність сюжету для дітей молодшого шкільного віку. Частина вчителів зазначила, що добір творів залежить від конкретної ситуації у класі — наприклад, при виявленні непорозумінь чи конфліктів обираються тексти з подібними сюжетами. Відзначено, що важливо, аби книги розкривали теми прийняття різних культур, національностей, людей з особливими потребами, а також вчили доброті та взаємодопомозі. Це доводить, що добір літератури є цілеспрямованим педагогічним процесом, спрямованим на розвиток соціальних компетентностей.

Наступне запитання - Яких тем, пов'язаних з толерантністю, на Вашу думку, не вистачає в дитячій літературі?

Найчастіше вчителі вказували на дефіцит тем про булінг та шляхи його подолання. Також названо брак творів про прийняття людей з ментальними особливостями, війну очима дітей, повага до вибору іншого та різноманіття культур. Лунали й більш загальні формулювання — «усі ми різні, але всі ми рівні», «чому варто поважати себе та інших». Це підкреслює потребу у розширенні тематичного поля сучасної дитячої літератури для формування у дітей комплексного розуміння толерантності.

Останнє запитання - Ваші побажання або пропозиції щодо використання дитячої літератури для виховання толерантності.

Пропозиції вчителів здебільшого стосуються збільшення часу та ресурсів на роботу з літературними творами. Серед побажань: частіше проводити

години читання, включати виховні бесіди про толерантність, використовувати сучасні технології, закріплювати зміст прочитаного через творчі методи (малюнки, інсценізації). Також наголошується на необхідності спеціально відведених годин для детального розбору поняття толерантності. Це свідчить про готовність педагогів до системної роботи у цьому напрямі, за умови належної організації та підтримки.

Аналіз відповідей педагогів засвідчив, що дитяча література є важливим і дієвим інструментом формування у молодших школярів толерантності, емпатії, поваги до інших та прийняття різноманітності. Більшість опитаних учителів підтвердили використання художніх творів для розв'язання конфліктних ситуацій, виховання доброти та розвитку здатності розуміти емоції оточення. У відповідях простежується цілеспрямований підхід до добору літератури — з урахуванням вікових особливостей учнів, змістового наповнення та актуальних потреб колективу.

Водночас вчителі відзначають певний дефіцит сучасних творів на теми, що стосуються подолання булінгу, прийняття дітей з особливими освітніми потребами, культурного розмаїття, а також осмислення воєнних подій очима дитини. Педагоги виявляють готовність системно працювати над вихованням толерантності через літературу, проте наголошують на необхідності розширення тематичного спектра дитячих книжок і збільшення часу для читання та обговорення.

Отримані результати підтверджують, що інтеграція дитячої літератури у виховний процес, за умови її ретельного добору та методично грамотної подачі, значно підсилює ефективність формування соціальних та моральних цінностей у молодших школярів.

Методичні рекомендації, які пропонуються педагогам, ґрунтуються на практичному досвіді, результатах педагогічних досліджень та враховують вікові психологічні особливості молодших школярів. Вони спрямовані на допомогу вчителям у реалізації виховних завдань, формуванні толерантної поведінки та створенні позитивного емоційного клімату в дитячому колективі.

Формування толерантного ставлення у молодших школярів є тривалим і системним процесом, що потребує комплексного підходу з боку педагогів. Для ефективного виховання толерантності варто поєднувати різноманітні форми роботи, враховувати вікові особливості дітей та створювати сприятливе виховне середовище.

Одним із ключових завдань педагога у вихованні толерантності є створення в учнівському колективі доброзичливої, дружньої атмосфери. Дитина відчувається впевнено й комфортно там, де панують взаєморозуміння, підтримка та взаємна повага. Саме в такому середовищі формуються основи толерантного ставлення до інших.

Для досягнення цієї мети вчителю слід постійно працювати над налагодженням позитивного мікроклімату в класі. Важливо, щоб кожен учень відчував себе цінною частиною колективу, знав, що його думка важлива, а з будь-якими труднощами він може звернутися за допомогою. Особливу увагу потрібно приділяти встановленню зрозумілих для всіх правил спілкування, які ґрунтуються на повазі до кожного учня, незалежно від його особистісних якостей, зовнішності чи успіхів у навчанні.

Ефективним методом є регулярні бесіди про дружбу, чесність, співчуття, а також спільне обговорення ситуацій, які трапляються в класному житті. Також важливо навчати дітей вмінню вислухати товариша, спробувати зрозуміти його точку зору, навіть якщо вона відрізняється від власної. Таким чином поступово формується звичка до взаємоповаги, розуміння того, що всі діти різні, але кожен заслуговує на добре ставлення. У результаті діти починають проявляти більше чуйності, терпимості, прагнуть підтримати однокласників, а атмосфера в класі стає сприятливою для розвитку толерантності.

Використання дитячої літератури є одним із найефективніших засобів формування толерантності у молодших школярів. Через художні твори діти отримують можливість емоційно пережити події разом із героями, побачити різні життєві ситуації, навчитися аналізувати вчинки персонажів і робити

відповідні висновки. Особливо важливо залучати до читання твори, в яких порушуються теми дружби, взаємоповаги, прийняття інших, допомоги слабшим, доброзичливості.

Після читання таких творів варто проводити бесіди, під час яких педагог разом із дітьми обговорює проблемні моменти сюжету, ставить запитання, які спонукають задуматися над почуттями героїв, мотивами їхніх вчинків. Такі розмови допомагають дітям перенести сюжетні ситуації на власне життя, задуматися, як би вони діяли у подібних обставинах.

Додатково ефективним методом роботи є проведення рольових ігор та інсценізацій за мотивами прочитаного. Граючи ролі літературних персонажів, діти мають змогу не просто зрозуміти думки героїв, а й відчувати їхні емоції, зануритися в ситуацію. Це сприяє розвитку емпатії, вмінню ставити себе на місце іншого, що є основою толерантного ставлення. Таким чином, використання дитячої літератури у поєднанні з інтерактивними формами роботи створює умови для глибшого усвідомлення учнями важливості поваги до інших людей.

Важливим напрямом роботи педагога у формуванні толерантності серед молодших школярів є проведення виховних годин, тренінгів та інтерактивних ігор. Саме такі форми роботи дають можливість дітям активно долучатися до процесу навчання, проявляти ініціативу, висловлювати власні думки та емоції. Вони не лише сприяють розвитку навичок толерантного спілкування, а й створюють умови для емоційного зближення між учнями, формування дружньої атмосфери у класному колективі.

Особливу увагу варто приділяти тренінговим заняттям, які включають вправи на розвиток емпатії, здатності відчувати емоційний стан іншої людини, зрозуміти її переживання. Наприклад, діти можуть уявити себе на місці героя, який опинився у складній ситуації, і разом знайти вихід, проявивши чуйність і доброзичливість.

Ефективними є також вправи, спрямовані на розвиток навичок ефективної комунікації. Зокрема, гра «Комплімент» допомагає дітям навчитися

бачити позитивні риси однокласників і відкрито про це говорити, формуючи доброзичливе ставлення. Вправа «Я тобі допоможу» виховує готовність прийти на допомогу іншому, а «Спільне коло» розвиває вміння слухати один одного, домовлятися, приймати спільні рішення.

Важливо також організовувати обговорення реальних або змодельованих життєвих ситуацій, які потребують прояву толерантності. Це можуть бути історії про непорозуміння, образи, випадки, коли хтось потребував підтримки. Такі бесіди формують у дітей здатність аналізувати поведінку людей, розуміти її наслідки, робити правильні висновки. У результаті діти вчаться не лише теоретично усвідомлювати значення толерантності, а й практично застосовувати її у своєму житті.

Інтеграція теми толерантності в різні предмети є важливою складовою виховної роботи у початковій школі, адже саме завдяки цьому підходу діти отримують систематичні знання та навички, які поступово закріплюються в їхній свідомості. На уроках читання та мови педагоги можуть добирати художні твори, вірші, оповідання, де піднімаються теми дружби, взаємодопомоги, прийняття інших. Після прочитання таких творів доцільно організовувати обговорення, проводити бесіди, ставити запитання, які спонукають дітей замислитися над вчинками героїв і перенести ці ситуації на власне життя.

На уроках образотворчого мистецтва діти можуть створювати колажі, малюнки, аплікації на теми дружби, взаєморозуміння, різноманітності світу. Творчі проєкти, виконані індивідуально або в групах, сприяють розвитку емоційного інтелекту, вчать дітей висловлювати свої почуття через мистецтво, розуміти думки інших, співпрацювати в колективі.

Тематику толерантності варто також активно впроваджувати під час проведення уроків етики. Саме на цих заняттях учні можуть навчитися правил культурного спілкування, основ моральних норм поведінки у суспільстві, розібрати ситуації, які виникають у повсякденному житті, та спільно знаходити правильні рішення.

Крім того, інтеграція теми толерантності у позакласні заходи, шкільні свята, класні години дає можливість ще глибше закріпити отримані знання, розширити коло спілкування, створити атмосферу довіри та взаємоповаги. Наприклад, проведення тематичних свят, виставок малюнків, театралізованих постановок за мотивами творів про дружбу допомагає формувати у дітей стійке переконання про необхідність толерантного ставлення до людей незалежно від їхньої зовнішності, особливостей чи походження. Таким чином, інтеграція теми толерантності в різні сфери шкільного життя забезпечує комплексний підхід до формування у молодших школярів важливих моральних цінностей.

Важливою складовою процесу виховання толерантності серед молодших школярів є виховання через особистий приклад учителя. Саме педагог є тією фігурою, на яку діти рівняються, з якої беруть приклад у поведінці, спілкуванні, ставленні до інших. Молодший школяр часто ще не здатен самотійно критично осмислювати власні вчинки, але дуже чутливо реагує на те, як поведуться дорослі, особливо вчителі.

Тому особистість педагога, його культура спілкування, манера реагувати на складні ситуації, здатність вислухати та підтримати — усе це стає живим прикладом для дітей. Учитель, який сам демонструє повагу до думки інших, вміє спокійно вирішувати конфлікти, проявляє терпимість до особливостей учнів, тим самим формує у класі атмосферу довіри та взаємоповаги.

Особливо важливо, щоб толерантність проявлялася не лише у ставленні до дітей, а й у взаємодії з колегами, батьками, адміністрацією. Діти дуже тонко відчують фальш, тому щирість педагога у стосунках є запорукою ефективного виховання. Якщо дитина бачить, що дорослий говорить про дружбу, взаємоповагу, але сам дозволяє собі грубощі чи зневагу, — слова втрачають силу. Власна поведінка педагога є першоосновою у вихованні толерантності серед учнів. Щоденне дотримання принципів доброзичливості, терпимості, взаємоповаги стає для дітей природною нормою, яку вони охоче переймають і застосовують у власному житті.

Залучення батьків до процесу виховання толерантності є важливою умовою успішного формування гуманних рис характеру у дітей молодшого шкільного віку. Школа і родина мають діяти як єдина команда, адже саме в сім'ї дитина отримує перші уявлення про взаємини між людьми, про повагу, доброзичливість, терпимість до інших. Якщо у школі дітям навчають важливості толерантності, а вдома вони спостерігають протилежні приклади поведінки, ефективність виховної роботи буде значно знижена.

Однією з форм такої співпраці є проведення батьківських зборів, присвячених саме тематиці виховання доброзичливості, поваги до інших, формування культури спілкування. Педагог може наводити приклади з життя класу, аналізувати типові ситуації, радити, як підтримувати розвиток толерантного ставлення у повсякденному житті.

Корисною практикою є рекомендації щодо читання вдома творів дитячої літератури, які порушують теми дружби, поваги до інших, взаємодопомоги. Читання і обговорення таких книг у родинному колі формує спільний простір роздумів і цінностей.

Особливо важливо залучати родини до участі у спільних проєктах та заходах: благодійних акціях, виставках, конкурсах малюнків на тему дружби, спільних творчих майстернях. Такі заходи не лише згуртовують шкільний колектив, а й формують у дітей розуміння, що толерантність — це норма життя, підтримувана і школою, і родиною.

Важливою умовою ефективного виховання толерантності у молодших школярів є систематичне діагностування та корекція виховної роботи. Оскільки формування толерантних установок — це тривалий і поступовий процес, необхідно постійно відстежувати рівень засвоєння дітьми відповідних норм поведінки та моральних цінностей.

З цією метою доцільно регулярно проводити анкетування, опитування, спостереження, які допоможуть визначити, наскільки успішно діти засвоїли знання про толерантність, як вони застосовують їх у щоденному спілкуванні. Особливо корисним є опитування перед початком роботи (на констатувальному

етапі) та після проведення виховних заходів (на контрольному етапі) для фіксації динаміки змін.

Аналізуючи отримані результати, педагог може вчасно коригувати виховні заходи, обирати найбільш дієві форми роботи, приділяти більше уваги тим аспектам, де виявлені прогалини. Наприклад, якщо діти добре орієнтуються в поняттях добра, справедливості, але мають труднощі у практичному застосуванні цих принципів у взаєминах, слід акцентувати роботу саме на практичних вправах, рольових іграх.

Крім того, моніторинг дає змогу побачити індивідуальні особливості кожної дитини, зрозуміти, кому потрібна додаткова підтримка, чи вдається колективу працювати злагоджено, чи є прояви непорозуміннь або конфліктів.

Отже, ефективне виховання толерантності потребує постійної уваги з боку педагога, залучення всієї шкільної спільноти та родин. Тільки завдяки систематичній роботі, цілеспрямованому впливу через літературу, ігрові форми, творчу діяльність та особистий приклад можна виховати в дітях повагу до інших, вміння мирно співіснувати, цінувати людську індивідуальність і розмаїття.

Висновок до 3 розділу

У третьому розділі було розкрито практичний аспект виховання толерантності в молодших школярів засобами дитячої літератури. На констатувальному етапі дослідження ми провели діагностику рівня сформованості толерантних якостей у дітей 4 класу. Результати первинного анкетування показали, що значна частина учнів мала середній рівень сформованості толерантної поведінки, що свідчило про потребу в цілеспрямованій виховній роботі.

Формувальний етап передбачав упровадження системи занять, бесід, творчих завдань, рольових ігор та інших методик на основі дитячої літератури.

Особливий акцент був зроблений на залученні дітей до емоційного переживання ситуацій, представлених у творах, аналізу поведінки героїв, створення власних творчих продуктів. Це дозволило зробити процес виховання цікавим, доступним і глибоким.

Контрольний етап дослідження засвідчив позитивні зрушення: спостерігалось зростання кількості учнів з високим рівнем сформованості толерантності, зниження кількості дітей з низьким рівнем. Це підтвердило ефективність обраної програми.

У межах роботи також було сформульовано методичні рекомендації для педагогів, які охоплюють як організаційні, так і змістові аспекти виховання толерантності, підкреслюючи роль особистого прикладу педагога, інтеграції з іншими навчальними предметами та тісної співпраці з батьками.

ВИСНОВКИ

Результати нашого дослідження дають змогу зробити наступні висновки:

1. Поняття толерантності є багатограним і багатовимірним феноменом, який охоплює різні аспекти людського спілкування і суспільних відносин. У ході аналізу сутності толерантності було встановлено, що це передусім готовність і здатність приймати, поважати та позитивно ставитися до різноманіття думок, культур, поведінкових особливостей і світоглядів інших людей. Толерантність не означає байдужість або пасивність, а передбачає активне визнання права кожної особистості на власну ідентичність і свободу.

Структура толерантності включає когнітивний компонент (знання і розуміння інших культур та поглядів), емоційно-ціннісний компонент (співчуття, повага, емпатія) та поведінковий компонент (уміння контролювати власні реакції, проявляти ввічливість, уникати конфліктів). Основні характеристики толерантності – це відкритість до нового, здатність до діалогу, конструктивне вирішення суперечностей, повага до гідності кожної людини.

2. Обґрунтовано, що поняття толерантності є фундаментальним для формування позитивного соціального клімату в освітньому середовищі та розвитку особистості дитини. Аналіз сутності толерантності показав, що це складне явище, яке включає когнітивні, емоційно-ціннісні та поведінкові компоненти. Когнітивний аспект передбачає розуміння різноманітності культур, поглядів і особливостей інших людей, емоційно-ціннісний — розвиток емпатії, поваги та прийняття, а поведінковий — здатність до ввічливого та толерантного спілкування.

Толерантність не є пасивним прийняттям відмінностей, а активною соціальною позицією, яка сприяє гармонійному співіснуванню та взаєморозумінню в багатокультурному суспільстві. Такий підхід до розуміння толерантності є необхідним для формування у молодших школярів соціальних компетентностей, які забезпечують їхню здатність конструктивно взаємодіяти з іншими людьми.

Обґрунтовано важливість системного виховання толерантності як одного із пріоритетних напрямів сучасної освіти, що сприяє розвитку особистості, формуванню поваги до людської гідності та підготовці дітей до успішної соціалізації у складному соціокультурному просторі.

3. Схарактеризовано основні чинники, що впливають на формування толерантності у молодших школярів через дитячу літературу. Зокрема, визначено, що ефективність виховання толерантного ставлення залежить від емоційної залученості дитини у сюжет твору, можливості ідентифікації з героями та їхніми переживаннями, а також від наявності у літературі ситуацій, які стимулюють розуміння й прийняття інших.

Проаналізовано роль художніх образів і сюжетних конфліктів у розвитку емпатії, поваги до різноманітності культур, поглядів та індивідуальних особливостей інших людей. Встановлено, що дитяча література виступає потужним засобом не лише передачі знань, а й формування моральних цінностей, сприяючи усвідомленню важливості толерантності в повсякденному житті.

Підкреслено, що використання дитячої літератури як інструменту виховання є одним із ключових чинників успішного формування толерантності у молодших школярів, що сприяє їхньому гармонійному соціальному розвитку та готовності до конструктивної взаємодії у різноманітному суспільстві.

4. На констатувальному етапі ми провели діагностику рівня розвитку толерантних якостей у учнів 4 класу. Результати початкового анкетування показали, що більшість дітей мала середній рівень толерантної поведінки, що вказувало на необхідність цілеспрямованої виховної роботи. Формувальний етап включав реалізацію системи занять, бесід, творчих завдань, рольових ігор та інших методичних заходів, оснований на творах дитячої літератури. Особливу увагу було приділено залученню дітей до емоційного осмислення життєвих ситуацій героїв, аналізу їхньої поведінки та створенню власних творчих робіт. Це зробило процес виховання цікавим, доступним та глибоким. Контрольний етап показав позитивну динаміку: збільшилася кількість учнів із

високим рівнем толерантності та зменшилася частка дітей із низьким рівнем, що свідчить про ефективність впровадженої програми.

5. Упровадження програми виховання толерантності засобами дитячої літератури на формувальному етапі продемонструвало її позитивний вплив на розвиток у молодших школярів ключових моральних якостей — поваги, емпатії та здатності до взаєморозуміння. Систематичне використання художніх творів, що містять приклади толерантної поведінки, у поєднанні з інтерактивними бесідами, рольовими іграми та творчими завданнями, сприяло глибшому усвідомленню дітьми значення доброзичливого ставлення до інших.

Отримані результати засвідчили, що участь у програмі підвищила емоційну чутливість учнів, активізувала їхнє прагнення до конструктивної взаємодії та покращила комунікативні навички. Завдяки цьому спостерігається зростання рівня соціальної компетентності молодших школярів, що є важливою умовою створення дружнього, безпечного та підтримувального освітнього середовища.

6. Було розроблено комплекс методичних рекомендацій для педагогів, які спрямовані на формування толерантності у дітей через інтеграцію різних педагогічних підходів і засобів. У цих рекомендаціях детально описані ефективні методи та прийоми виховання, такі як бесіди, рольові ігри, аналіз літературних творів, творчі завдання та інші інтерактивні форми роботи, які сприяють розвитку у дітей емпатії, поваги до різноманіття та умінню конструктивно вирішувати конфлікти. Крім того, рекомендації акцентують увагу на важливості особистого прикладу вчителя як моделі толерантної поведінки, а також на необхідності створення дружньої та підтримуючої атмосфери у класі. Впровадження цих методичних порад у практику допомагає педагогам послідовно і системно формувати в учнів ціннісні орієнтири, що сприяють розвитку соціальної компетентності та гармонійних взаємин у колективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакка Т. Подолання негативних проявів стереотипного мислення та формування толерантності як основи співжиття. 2010. № 4. С. 29-33.
2. Бережна Я. В. Показники та критерії толерантності у дітей молодшого шкільного віку. Вісник Національного Університету оборони України: збірник наукових праць. 2013. №4(35). 7-10 с. URL: https://nuou.org.ua/assets/journals/visnyk_nuou/v-nuou-35-2013.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
3. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*. 2012. № 1–2. С. 9–12. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2021/10/Bekh_I.D_Index-2021 (дата звернення: 10.03.2025).
4. Бех І. Д. Психологія та педагогіка розвитку дітей: навчальний посібник. Київ: Видавництво «Літера ЛТД», 2010. С. 110-123. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2021/10/Bekh_I.D_Index-2021.pdf (дата звернення: 10.03.2025).
5. Большакова І. Й., Хворостяний І. А. Українська мова та читання : підручник для 4 кл. закл. загал. серед. освіти. У 2-х частинах. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2021. Ч. 1. 160 с. ; Ч. 2. 160 с. URL: <https://osvita.ua/school/textbook/4klas/83573/> (дата звернення: 11.05.2025).
6. Вдовиченко Г. 36 і 6 котів. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 104 с. URL: <https://starylev.com.ua/ebook-36-i-6-kotiv> (дата звернення: 11.04.2025).
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Busel_Viacheslav/VTSSUM/ (дата звернення: 23.02.2025).

8. Гавальда, А. 35 кіло надії / пер. з фр. Харків: Vivat, 2018. 256 с.
9. Гаврош О. Д. Неймовірні пригоди Івана Сили, найдужчої людини світу. Львів: Видавництво Старого Лева, 2013. 176 с.
10. Гаврош О. Д. Пригоди тричі славного розбійника Пинті. Ужгород: Закарпаття, 2007. 144 с. URL: <https://ridmi.com.ua/contents/prigodi-trichi-slavnogo-rozbiynika-pinti-ebook.pdf?srsltid=AfmBOooEuJkJLJm> (дата звернення: 11.04.2025).
11. Гончаренко Л.А., Кузьменко В.В. Виховання толерантності – запорука діалогу культур. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4. С.11-14
12. Горват М. Проблема виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного спілкування. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(1). С. 148-153
13. Грива О. А. Соціально - педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полі культурного середовища : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2005. 228 с
14. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2008. 32с.
15. Гридін С. Не такий. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 128 с.
16. Губа Н., Гладких Ж. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи*. 2018. № 32. С. 97-108. URL: <https://psychoprospects.vnu.edu.ua/index.php/psychoprospects/article/download/346/302/827> (дата звернення: 25.05.2025).
17. Дал, Р. Чарлі і шоколадна фабрика / пер. з англ. В. Панченко. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2004. 192 с.
18. Державний стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України 21 лютого 2018 р. № 87 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. № 688).

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%> (дата звернення: 26.02.2025).

19. Деленко В. Б. Українська дитяча література як джерело виховання толерантності в дітей. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2018. № 61. Серія 5. С. 77–80. URL: <https://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/61-2018/21.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

20. Добрянська С. А. Виховання толерантності в учнів початкової школи. URL: <https://share.google/aXsHQFLptjWITOTSp> (дата звернення: 05.03.2025).

21. Доукіна О.М. Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головн. Ред.. В.Г.Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. с.912-913.

22. Драчковська О. Зайчик-нестрибайчик та його смілива мама. Чернівці: Книги XXI, 2020. 40 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drachkovska_Oksana/Zaichyk-nestrybaichyk_ta_ioho_smilyva_mama.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

23. Заруцька С.М. Особливості організації навчально-виховного процесу щодо виховання толерантності в учнів початкової школи. Збірник наукових матеріалів XL Міжнародної науково-практичної інтернетконференції «Стратегічні пріоритети в науці». Вінниця, 2020. Ч.4. С.104

24. Канішевська Л.В., Сухопара І.Г. Формування толерантності в молодших школярів: теорія і практика: монографія. Київ: Компрінт. 2017. 403с. URL: <https://dglb.nubip.edu.ua/items/32095229-3afb-4155-9184-f1a7aed743c2> (дата звернення: 15.04.2025).

25. Качак Т., Кочержук І. Виховання толерантності у молодших школярів у процесі роботи з дитячою книжкою. *Освітня інноватика = Innowacje edukacyjne*: зб. наук. праць. 2023. №5. С. 119.

26. Коберник Г. І. Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань: РВЦ «Софія», 2007. 259 с. URL:

https://library.udpu.edu.ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2007/2007_2_13.pdf

(дата звернення: 11.03.2025).

27. Койкова Е. І. Визначення поняття «толерантність» у різних словникових джерелах. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні та за кордоном», 8-9 листопада 2007 р., м. Горлівка, 2007. С. 195-201

28. Кочержук І., Білавич Г. Виховання толерантності у молодших школярів засобами дитячої літератури. Розвиток мовної особистості здобувача освіти. Збірник наукових праць кафедри початкової освіти та освітніх інновацій. Серія «Філологічні науки». Випуск 3. / Упорядник Г. Білавич. Івано-Франківськ, 2025. С. 53-60.

29. Кремень В.Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського: зб. наук. праць / За ред. В. Д. Будака. № 1.32. Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2011. С. 6- 9. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/kremen_tolerantnist.pdf (дата звернення: 07.03.2025).

30. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини шкільного віку : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07. К., 2016. 237 с.

31. Лещенко М. Є. Толерантність як чинник формування успішної особистості. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2019. № 1 (13). С. 19 – 26.

32. Лівін М. Рікі та дороги. Львів: Видавництво Старого Лева, 2021. 160 с.

33. Логвіненко А. Ю. Аналіз сутності поняття «толерантність» у сучасній педагогіці. Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. Черкаси, 2013. № 23 (276). С. 51-55.

34. Ляпунова В. А. Психологічні виміри толерантності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. № 43 (96). С. 203 – 210.

35. Максимова О. О. Теоретичні засади виховання толерантності в дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи / за заг. ред. В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Завязун. Житомир : ФОП «Н.М. Левковець», 2018. У 2-х ч. . І. С.117–124. URL: https://eprints.zu.edu.ua/27541/1/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82_Microsoft_Word.PDF (дата звернення: 12.04.2025).

36. Матвієнко Л. І. Психолого-педагогічні засади формування толерантності у навчальному процесі. Одеса: ОНУ, 2014. С. 85-100.

37. Матієнко О. С. Толерантність: введення в проблему. Вінниця : ВДАУ, 2006. 40 с.

38. Мірошник С.І. Формування толерантності учнів у вивченні української літератури в закладі загальної середньої освіти. *Народна освіта*. 2019. № 2 (38). С. 112–116 .

39. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188с. URL: https://ipood.com.ua/data/NDR/Vyhovni_systemy/2013_Molchanova_posibnyk.pdf (дата звернення: 14.05.2025).

40. Моран І. В. Поняття толерантності та основні підходи до її визначення. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Психологія і педагогіка. 2014. № 26. С. 89 – 92 URL: https://eprints.oa.edu.ua/3084/1/Moran_NZ_Vyp_26.pdf (дата звернення: 05.03.2025).

41. Ненько І. Я. Толерантність означає не просто терпіти «інакшість», а відчувати задоволення від сусідства з нею. *Педагогіка толерантності*. 2001. №1. С. 132-135.

42. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд. Гриневич Л. та інші / за заг. ред. Грищенко М. Київ, 2016. 40 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 25.02.2025).

43. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». Хмельницький: ХІСТ, 2012. № 5. С. 159-163. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Znpkhist_2012_5_37.pdf (дата звернення: 04.03.2025).

44. Петренко О. В. Засоби дитячої літератури у формуванні емоційної культури молодших школярів. Харків, 2019. 115 с.

45. Пірен М.І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. URL : <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2015/06/08.pdf> (дата звернення: 12.04.2025).

46. Пісоцький В. П., Горянська А. М. Толерантність як чинник соціально - психологічної адаптації. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. №1. С. 64 - 68.

47. Побірченко Н.С. Василь Сухомлинський: формування дитячої особистості засобами художньої літератури. *Педагогіка і психологія*. 2014. № 1(42). С. 5–12. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/6/visnuk_2.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

48. Пометун О. Педагогіка толерантності: теорія і практика. Київ: Вища школа, 2009. С. 45-67.

49. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія. В. М. Павленко, М. М. Мельничук. Полтава : ФОП Мирон І. А., 2014. 244 с.

50. Савченко О. Українська мова та читання»: підручник для 4 класу. Частина 2. Київ: Оріон, 2021. 144 с. URL: <https://eparta.com/4klas/ukrmova/savchenko> (дата звернення: 12.05.2025).

51. Савченко О. Художні твори Василя Сухомлинського для дітей як джерело виховання цінностей. *Педагогічний дискурс*. 2011. №. 10. С. 40–44.
52. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. І допов. Київ : Академвидав, 2011. 368 с.
53. Скок А. Г. Модель навчання толерантності. Вісник Чернігівського національного університету. *Психологічні науки*. 2011. № 94. Т 2. С. 162 – 164. URL: <https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4786> (дата звернення: 21.04.2025).
54. Скок А. Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології. Актуальні проблеми психології. Соціальна психологія. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. Т. 1. Ч. 14.. С. 143-147.
55. Столяренко О. В. Виховання культури толерантних взаємин у студентської молоді: навчально-методичний посібник. Вінниця : ТОВ «НіланЛТД», 2014. 248 с. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29946/61308.pdf> (дата звернення: 21.04.2025).
56. Стус Т. Рі(з)дні люди. Київ: Видавництво Старого Лева, 2019. URL: <https://starylev.com.ua/rizdni-lyudy> (дата звернення: 15.06.2025).
57. Сухомлинський В. О. Казки Школи під Голубим Небом : Казки, притчі, оповідання; [упоряд. О.В. Сухомлинська]. Київ : Освіта, 1991. 191 с. URL: <https://tinyurl.com/3e7zjumk> (дата звернення: 13.05.2025).
58. Сухомлинський В. О. Всі добрі люди – одна сім'я : [збірка творів]; [мал. О. Макієвої]. Харків : Школа, 2012. 160 с. URL: <https://schoolbook.com.ua/product/vsi-dobri-ludi-odna-sima/> (дата звернення: 13.05.2025).
59. Сухопара І. Г. Готовність майбутнього вчителя початкових класів до виховання толерантності в учнів початкових класів. Акмеологія – наука ХХІ століття : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конфер. / заг. ред. В. О. Огнев'юка. Київ : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. С. 156- 159. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/2705/1/I_Suhopara_AN_2011.pdf (дата звернення: 17.04.2025).

60. Сухопара І. Г. Формування у молодших школярів толерантності як соціально-ціннісної якості особистості: теоретичний аспект. Наукові праці. Серія : Педагогіка, психологія і соціологія. № 8 (168). Донецьк : ДВНЗ «ДонНТУ», 2010. С. 227-231. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/2706/1/I_Suhopara_NPDNTU_8_%28174%29_2010.pdf (дата звернення: 17.04.2025).
61. Тернопільська В. І. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку. Нові технології навчання: наук.- метод. зб. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. Київ, 2014. Вип. 82, Част. I. С. 66-71. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/6739/1/V_Ternopilska_IITZOMONU_82_GI.pdf (дата звернення: 16.05.2025).
62. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти : 1-2 та 3-4 класи. Київ : Видавництво «Світоч», 2019. 336 с.
63. Токмань. Г. Навчання української літератури: розвивати не втрачаючи. *Дивослово*. 2011. № 12. С. 32–34. URL: <https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/17-1211.pdf> (дата звернення: 11.03.2025).
64. Толкачова А. С. Толерантність як психолого-педагогічна проблема // Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). Бердянськ : БДПУ. 2016. № 3. С. 181-187. URL: <https://pedagogy.bdpiu.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/6-1.pdf> (дата звернення: 11.05.2025).
65. Томаржевська І. В. Феномен «толерантність до невизначеності» та його психологічний аналіз. *Психологічний журнал*. 2018. № 1. С. 1 – 10. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/Psykholohichniy%20zhurnal/2018/1/10.pdf (дата звернення: 21.05.2025).
66. Черкасов В. Ф. Вплив толерантності на формування естетичної культури молоді Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : «Педагогічні науки». Кіровоград, 2012. №. 106. С. 121-128.

67. Яланська С. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі. *Психологія особистості*. 2016. №1 (7). С. 100 – 108. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/po/article/view/3292> (дата звернення: 11.05.2025).

68. Ясько Б. А. Толерантність у сучасному суспільстві. Київ: *Наукова думка*. 2012. 142 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Навчальний матеріал спрямований на виховання толерантності

- 4 Прочитай анотацію до повісті А. Аудгільд Сільберг «Хто проти суперкрутих?». Випиши словосполучення з особовими займенниками. Обведи їх.

Дванадцятилітня А́нне Бе́а вважає себе по-тво́рою. У школі **на неї поглядають** співчутливо, а кілька суперкрутих однокласниць відверто глумляться і цькують. Їй **доведеться** подивитися в очі власним страхам і дати відсіч суперкрутим. Протистояти булінгу А́нне допомагає її вірний **друг** Нільс. Дівчинка разом із «непомітними» однокласниками створює гурт «Темна конячка» й перемагає в Конкурсі талантів. Ця книга про справжню дружбу, про те, як **нам знаходити** друзів, як **їх не втрачати** і як підтримувати одне одного в різних ситуаціях. **Можливо, тобі сподобається** книга.

Рис. 1 Навчальний матеріал спрямований на виховання толерантності

глузливим реготом, я навіть очі не встигла зажмурити. Отакі вони завжди. Гигочуть і потішаються, що б не сказала Тея. Ненавиджу оте гиготіння. Воно — як **зашморг на шії**.

— Не зважай на них, — сказав Нільс.

Ми завжди працюємо з ним в одній групі. Я скоса глянула на нього. Усі ж знають: якщо Тея щось каже, то це — правда. Вона найкрутіша дівчина й може дати фору навіть старшокласникам. Хочеш із нею дружити, лукав, але в усьому з нею погоджуйся. І якщо не хочеш — теж. Як не слухатимешся, **попсує вона тобі крові**. Про це я знаю геть усе.

— І ще одне! — гукнула Тея. — Я попри все братиму участь у Конкурсі талантів. Можете вже починати вітати!

- Від чийого імені ведеться розповідь? Знайди рядки, які доводять твоє припущення. Про що ти дізнався / дізналася? Як ти гадаєш, що буде далі?

Я подивилася на Нільса й зітхнула. Він теж зітхнув у відповідь. Як це типово! Просто щоб ви знали, про що йдеться: Конкурс талантів однозначно є найбільшою подією осені в нашій школі.

Це змагання учнів від п'ятого до сьомого класів, відкрите для всіх, хто забажає долучитися. Можна грати на музичних інструментах, співати, танцювати, розповідати жарти чи розігрувати якісь сценки — будь-що на вибір. Журі складається з одного вчителя або вчительки, когось одного з батьків і двох учнів. Зазвичай журі дуже суворе.

- 3 Тема й головна думка. Проблема. Характеристика персонажів. Читаємо в особах. Проект.

Чи були у твоєму житті ситуації, коли ти бачив цькування однолітків? Що ти відчував / відчувала при цьому? Що ти зробив / зробила?

Повість

ХТО ПРОТИ СУПЕРКРУТИХ
(Уривок, скорочено)

— Агов, ти що, образилася?! — крикнула Те́я. — Якщо **правда вуха ріже**, то це твої проблеми, не наші!

Голос Теї розітнув тишу в класі. Я низько схилилася над партою. Очі за скельцями окулярів дуже пекли. Роня і Шірін зайшлися

Рис. 2 Навчальний матеріал спрямований на виховання толерантності

- 3 Тема й головна думка. Проблема. Характеристика персонажів. Читаємо в особах. Театралізуємо.

ЗЛОЧИН ЖОРИ ГОРОБЕЙКА

Частина 1

Оповідання

- Чи знаєш ти, що таке злочин? Кого називають злочинцями? Як ти гадаєш, про який злочин йтиметься в оповіданні?
- ИН **Зав'язка.** Вітя Деркач приніс незвичайну новину: Жора Горобейко бавиться ляльками! Якби це сказав не Вітя Деркач, ніхто б не повірив. Але ж Вітя ніколи в житті не брехав. Про це всі знали.

Розвиток дії. А діло було так. Учора Вітя пішов до Жори спитати, що задано з арифметики (Вітя два дні хворів). Підходить вже майже до самого Жориного будинку і **раптом чує** за парканом Жорин голос. Але не в Жориному, а в сусідньому дворі. Вітя вже хотів **голосно гукнути**, покликати Жору, та передумав: вирішив **спочатку подивитися**, що він там робить. Зазирнув у шпárку між дошками і... чесне слово, краще б він не заглядав! Те, що побачив Вітя, було неймовірним.

Жора сидів на землі, **охайно тримав** у руках кирпату ляльку з витрішкуватими очима й одягав на неї білий фартух. «Зараз, Маню, готуватимеш обід. От-от прийдуть гості, а ще нічого немає. Ай-яй-яй, який скандал!»

Вітя на власні вуха чув, як Жора промовив ці слова. І у відповідь... залунав писклявий дівчачий сміх. Крім Жори, Вітя нікого не бачив — заважали високі кущі. Тому він точно не знає, скільки там було дівчишок, одна чи багато. Але були, це факт!

Жора Горобейко, воротар футбольної команди третього «Б» класу, грався з дівчиськами в ляльки! Вітя не хотів вірити своїм очам. Та, на жаль, очі його не зраджували. Вітя хвилин десять стояв біля паркана і дивився. А потім... Ви ж розумієте, що Вітя не став відривати Жору від цього «захоплюючого» заняття. Він плюнув і **швидко пішов**. Яка може бути арифметика, раз такі справи!

Хлопці **похмуро мовчали**. Оце так новина! Адже навіть дівчатка з їхнього класу вже давно не граються в ляльки.

За Всеволодом Нестайком

- Що ти відчуваєш? Чому?
- Постав запитання до тексту за схемою. Знайди відповіді в тексті.

Хто? → Що? → Де? → Коли? → Який? → Як?

Рис. 3 Навчальний матеріал спрямований на виховання толерантності

- 1 Прочитай есей. Порівняй есей із текстом-міркуванням, який ти створював / створювала на попередньому уроці.

ЩО КРАЩЕ: ОБСТОЮВАТИ ВЛАСНУ ДУМКУ ЧИ ПОГОДЖУВАТИСЯ З ІНШИМИ?

І Усі люди різні. Є ті, хто поділяє мої думки, є ті, хто не погоджується зі мною.

В-НІЯ Спочатку мене **дратувало**, що є люди, які не згодні зі мною. Вони помиляються, вважала я, вони повинні думати, як я. У дискусії я починала **кипіти, наче чайник**, кричати й сваритися. Але це було безглуздо. Ніхто не хотів поступатися своєю правотою. Усі були **чайниками з окропом**, як і я.

Я думала, що завжди мати рацію, захищати власну думку, **начхати на те**, що думають інші, — це правильно.

Згодом я почала вчитися слухати інших і намагатися зрозуміти їхню позицію. Тепер ми з моїми друзями можемо дійти згоди. Але я намагаюся не слухати інших, коли хтось діє нечесно, ображає. Такі речі я вважаю неприпустимими. Я можу бути іншою, почати змінювати світ із себе. Поводитися чесно, гідно, поважати людей. І якщо всі будуть робити так само, світ стане кращим. **Ви зі мною згодні?**

УВІВК Тож варто обстоювати свою думку й дослухатися до думок інших. Мабуть, це і є те, до чого потрібно прагнути всім.

Рис. 4 Навчальний матеріал спрямований на виховання толерантності

- 2 Досліджую медіа. Новина. Читаю і спілкуюсь онлайн.

БУЛІНГ ЗА КНИГИ

Англійського школяра, який страждав через булінг за любов до книг, підтримали відомі письменники, зірки та книгарні.

Каллум Мєннїнг вів блог «Книжковий акаунт Калла», у якому розповідав про прочитані книги. Коли хлопець почав відвідувати нову школу в місті Саут-Шилд, діти в класі створили груповий чат, у якому почали глузувати з нього. Сестра Каллума написала в соцмережах допис

про це. За її словами, однокласники брата створили чат, у якому сміються з його розповідей. Вони спеціально додали Каллума, щоб він міг це читати. Хлопець також написав, що особливо неприємно, коли ти читаєш жарти про себе, але не маєш можливості відповісти, бо заблокований.

Допис одразу став вірусним і викликав бурхливу реакцію аудиторії.

Багато людей почало підтримувати хлопця. Працівники книгарні написали: «Розповідати про книги — це чудовий спосіб мати друзів та дізнаватися про нові книжки. Продовжуй і надалі розповідати про книги». Книгарня вирішила подарувати Каллуму книжку.

Про хлопця дізналися й письменники. Одна з його улюблених авторок написала підбадьорливий лист, у якому запропонувала вислати свою нову книжку для рецензії. А письменник-фантаст Метт Гейґ написав, що пам'ятає, як йому самому в дитинстві доводилося приховувати любов до книг, щоб деякі його товариші не насміхалися з нього.

Після такої підтримки хлопець сказав: «Як добре знати, що є небайдужі люди».

За матеріалами сайту новин BBC.News.Україна

Рис. 5 Навчальний матеріал спрямований на виховання толерантності

Матеріал взято з підручника для 4 класу підручника «Українська мова та читання», 4 клас (авт. І. Большакова, І. Хворостяний)

Анкета для учнів 4 класу**Дружба, повага і доброта**

Мета: визначити рівень сформованості толерантності молодших школярів

Частина 1. Що я знаю про толерантність (когнітивний компонент)

1. Як ти розумієш слово «толерантність»?

- а) Це коли люди поважають один одного, навіть якщо вони різні
- б) Це коли дружать лише з тими, хто схожий
- в) Не знаю, що це означає

2. Чи можна бути друзями з людьми, які мають інші звички чи інший колір шкіри?

- а) Так
- б) Не знаю
- в) Ні

3. Як потрібно ставитися до людей, які говорять іншою мовою? а) З повагою

- б) Можна сміятися з них
- в) Ігнорувати їх

Частина 2. Як я ставлюся до інших (емоційно-ціннісний компонент)

4. Що ти відчуваєш, коли хтось у класі думає інакше, ніж ти? а) Це цікаво — можна дізнатися щось нове

- б) Мені байдуже
- в) Це дратує

5. Якщо ти бачиш, що когось у класі образили, що ти зробиш? а) Захищу його або звернуся до дорослих

- б) Постою осторонь
- в) Мені все одно

6. Коли нова дитина приходить у клас, що ти робиш? а) Підходжу знайомитися
б) Не знаю, як себе поводити
в) Уникаю спілкування

Частина 3. Як я поводжусь із друзями та знайомими (поведінковий компонент)

7. Чи допомагаєш ти однокласникам, якщо вони просять про допомогу? а) Так, завжди допомагаю
б) Іноді
в) Ні
8. Чи береш ти участь у спільних іграх, навіть якщо там є діти, які тобі не дуже подобаються? а) Так
б) Залежно від настрою
в) Ні
9. Як ти поводишся, якщо хтось робить помилки чи щось не вміє? а) Пояснюю спокійно і допомагаю
б) Можу посміятися
в) Ігнорую

Оцінювання результатів:

- **Високий рівень** – 7-9 правильних толерантних відповідей (варіанти а)
- **Середній рівень** – 4-6 правильних відповідей
- **Низький рівень** – 0-3 правильних відповідей

Авторська розробка

Додаток В**Перелік творів спрямованих на формування толерантності**

- Сашко Дерманський «Хто проти крутих?»
- «Злочин Жори Горобейка» (за Всеволодом Нестайком)
- Олександр Гаврош «Неймовірні пригоди Івана Сили, найдужчої людини світу».
- Олександр Гаврош «Пригоди тричі славного розбійника Пинті»
- Сергій Гридін «Не такий» (фрагмент твору)
- Сергій Гридін «Кігтик Ковбаско»
- Роальд Дал «Чарлі і шоколадна фабрика»
- Галина Вдовиченко «36 і 6 котів»
- Оксана Драчковська «Зайчик-нестрибайчик та його смілива мама»
- Марк Лівін «Рікі та дороги»
- Зірка Мензатюк «Київські казки»
- Тетяна Стус «Різ(д)ні люди»
- Анна Гавальда «35 кіло надії» (фрагмент твору)

Авторська розробка

Додаток Г

**Перелік творів Василя Сухомлинського для позакласного читання
з метою формування толерантного ставлення у здобувачів початкової
освіти**

1. «Горбатенька дівчинка»
2. «Серце віддаю дітям» (уривки)
3. «Покинуте кошеня»
4. «Хризантема і цибулина»
5. «Соловей і жук»
6. «Найкрасивіше і найпотворніше»
7. «Соромно перед соловейком»
8. «Усмішка»
9. «Дідова колиска»
10. «Як виховати справжню людину»

Авторська розробка

План заняття

Формування толерантності засобами твору «Неймовірні пригоди Івана Сили»

Мета: розвивати у молодших школярів толерантне ставлення до оточуючих через аналіз літературного твору; формувати емпатію, повагу, готовність допомагати іншим.

Обладнання: текст твору, картки з питаннями, аркуші для малювання.

Хід заняття

1. Організаційний момент (5 хв)

- Привітання.
- Ознайомлення з темою заняття.
- Мотивація: коротка розповідь про Івана Силу як приклад людини, яка проявляє не лише силу тіла, а й душі.

2. Ознайомлення з текстом (15 хв)

- Читання оповідання (можна уривки, адаптовані для віку).
- Спільне обговорення основних подій твору.

3. Аналіз поведінки героя (15 хв)

- Робота з питаннями:
  - Як Іван Сила ставився до інших людей?
  - Чи проявляв він повагу до слабших?
  - Як герой розв'язував конфлікти?
  - Чому важливо допомагати друзям?
- Обговорення відповідей дітей.

4. Практична діяльність (10 хв)

- Малювання: «Яким я бачу Івана Силу?» або «Як я допомагаю друзям?»
- Короткі усні розповіді про власний досвід доброзичливості чи взаємодопомоги.

5. Підсумок (5 хв)

- Узагальнення ідей про толерантність, які прозвучали на занятті.
- Підкреслення важливості поваги і доброзичливості в повсякденному житті.

Домашнє завдання: розповісти вдома батькам про Івана Силу та про те, як можна бути толерантним у школі і вдома.

Авторська розробка

Театралізована інсценізація за мотивами твору Зірки Мензатюк «Київські казки» як засіб виховання толерантності у молодших школярів Хід інсценізації:

1. Вступ: педагог коротко нагадує сюжет і знайомить із ролями.

2. Основна дія: діти по черзі виконують ролі персонажів, проживаючи емоції та мотиви, взаємодіючи між собою (допомагають, обмінюються ресурсами, знаходять компроміс).

3. Рольові ігри:

- «Зустріч у Старому Києві»
- «Миротворці Києва»
- «Добрі вчинки на вулицях Києва»
- «Голос Київської казки»
- «Київські друзі»

4. Обговорення: після інсценізації педагог організовує короткий «круглий стіл», де діти діляться враженнями, обговорюють мотиви персонажів, почуття під час гри та ситуації, які можна перенести у повсякденне життя.

Очікувані результати:

- Розвиток емпатії, толерантності та взаємоповаги серед учнів.
- Формування умінь працювати в колективі та вирішувати конфлікти мирним шляхом.
- Закріплення знань про моральні цінності, дружбу, повагу до інших та соціальні норми.

Авторська розробка

Основні питання для рефлексії після прочитання твору

1. Чому головний герой поведився саме так?
  - Що керувало його вчинками?
  - Чи завжди ми поведимося правильно, навіть якщо маємо на це причини?

2. Як ти вважаєш, чи було легко героям вибачити одне одного?
  - Чому прощати важливо?
  - Як ти себе почуваєш, коли тебе ображають або коли ти когось образив?

3. Що б ти зробив(-ла) на місці героя?
  - Як ти міг(-ла) б допомогти герою?
  - Чи важко підтримати когось, якщо всі інші поведуться інакше?

4. Що цей твір навчив тебе про дружбу і повагу до інших?
  - Чи схожі події траплялися у твоєму житті?
  - Що ти будеш робити інакше тепер?

5. Чому важливо залишатися добрим навіть тоді, коли тебе образили?
  - Як толерантна поведінка допомагає стати справжнім другом?

Приклади відповідей дітей (з практики):

«Я зрозумів, що іноді треба спершу подумати, а потім говорити, бо можна образити друга».

«Я б хотів підтримати Ковбаска, щоб він не почувався самотнім».

«Мені було шкода героя, бо його неправильно зрозуміли. Я зрозуміла, що треба слухати інших уважно».

✓ Результати застосування запитань-рефлексій:

- Діти почали усвідомлювати важливість своїх слів і вчинків щодо інших.
- Навчалися аналізувати поведінку не лише героїв, а й свою власну.
- Формували відповідальне ставлення до спілкування в колективі, розуміння того, що кожна людина — важлива, навіть якщо вона відрізняється.

Авторська розробка

Проектна діяльність за оповіданням Василя Сухомлинського

«Горбатенька дівчинка»

Назва проєкту: «Ми різні, але ми разом»

Мета:

- виховання толерантного ставлення до людей з фізичними або індивідуальними особливостями;
- формування емпатії, співчуття, уміння підтримувати однолітків;
- розвиток комунікативних і соціальних навичок у процесі колективної роботи.

Тривалість: 2 уроки (з елементами позакласної діяльності).

Етапи реалізації проєкту

1. Мотиваційно-підготовчий етап

- Проведено бесіду «Що означає бути добрим другом?»
- Перегляд короткого мультфільму або слайд-презентації про допомогу й підтримку друзів.
- Читання оповідання В. Сухомлинського «Горбатенька дівчинка».
- Обговорення: чому дівчинка відчувала себе самотньою, як їй могли допомогти однокласники.

2. Дослідницько-творчий етап

- Об'єднання учнів у малі групи (по 4–5 осіб).
- Створення плакатів і малюнків на тему:
«Ми різні — і це добре», «Доброта лікує серце», «Разом ми сильніші».
- Складання коротких висловів або віршів про дружбу, доброту, підтримку.

– Написання колективного звернення до однокласників «Як допомогти тому, кому важко».

3. Презентаційний етап

- Представлення результатів роботи кожної групи перед класом.
- Обговорення: які риси толерантної людини ми можемо побачити у вчинках героїв твору.
- Створення спільного «Кодексу толерантності класу» — плаката, на якому кожна дитина залишає свій відбиток долоньки з підписом «Я обіцяю бути добрим і уважним до інших».

4. Підсумковий етап

- Рефлексія «Що нового я зрозумів про дружбу і доброту?»
- Колективна пісня або руханка на тему взаємопідтримки.

Очікувані результати:

- учні усвідомили значення толерантності у шкільному житті;
- сформовано позитивне ставлення до однокласників із різними особливостями;
- розвинено почуття співпереживання, вміння підтримувати інших;
- створено видимий результат — Кодекс толерантності класу, що закріплює спільні моральні цінності.

Матеріали проєкту (зразки):

- уривок із твору «Горбатенька дівчинка»;
- плакати учнів із висловами «Доброта починається з мене», «Повага — це сила серця»;
- фотографії з групової роботи;
- текст Кодексу толерантності класу.

Авторська розробка